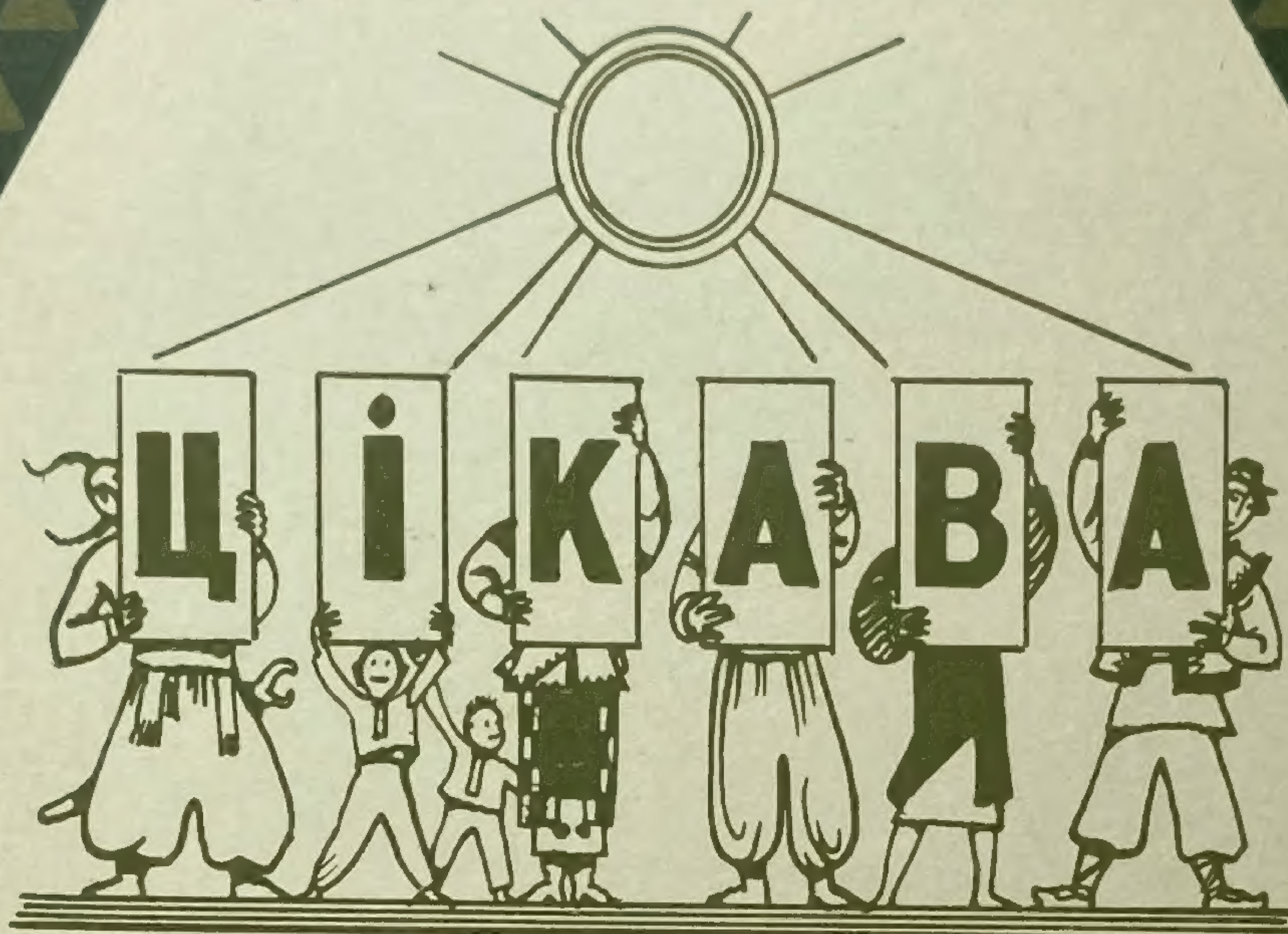
ДМИТРО СОЛОВЕЙ

ЦІКАВА ГРАМАТИКА

МОВНО-ГРАМАТИЧНІ ІГРИ, ЗАГАДКИ, СКОРОМОВКИ, ВПРАВИ ДЛЯ НАУКИ І РОЗВАГИ

Дмитро Соловей

ЦІКАВА ГРАМАТИКА

МОВНО-ГРАМАТИЧНІ ІГРИ,
ЗАГАДКИ, СКОРОМОВКИ, ВПРАВИ
ДЛЯ НАУКИ І РОЗВАГИ
В школі, родині, в молодечих товариствах

З додатком розв'язок-відповідей

Об'єднання Працівників Дитячої Літератури
Шкільна Рада УККА
Торонто Р. Б. 1968 Нью-Йорк

Dmytro Solovei

GRAMMAR QUIZ

GAMES, RIDDLES, LANGUAGE EXERCISES FOR SCHOOL AND HOME

(In Ukrainian)

Обгортка роботи мистця
Михайла Михалевича

Association of Ukrainian Writers for Children
Toronto A. D. 1968 New York

Дмитро Соловей

Дня 9 липня 1966 р. відійшов у вічність визначний діяч української культури, педагог, науковець та дитячий письменник Дмитро Соловей (літ. псевда С. Митрусь, Дм. Паета, Дм. Свій), автор оціеї "Цікавої ґраматики".

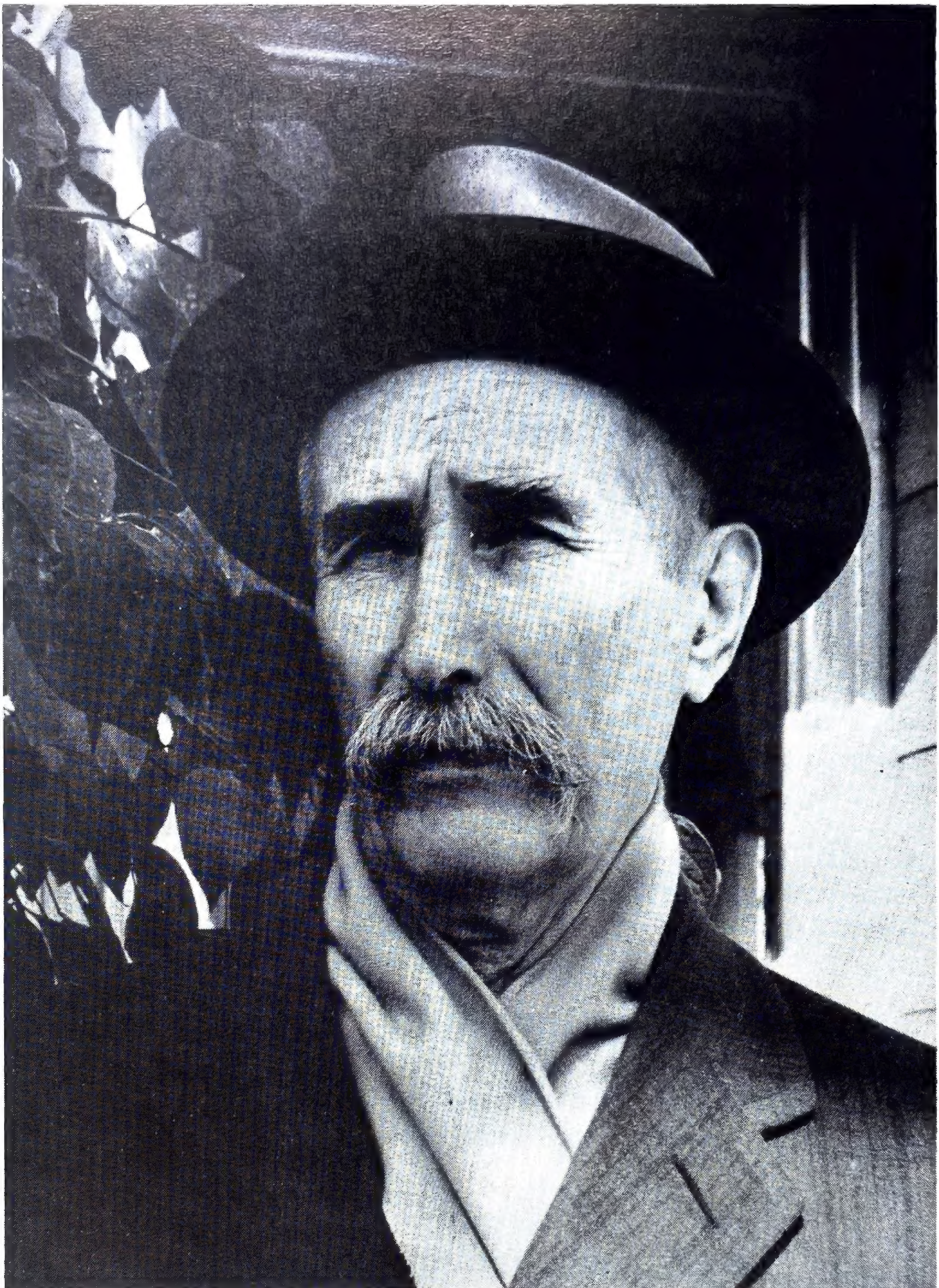
Уроджений 23 жовтня 1888 р. в м. Срібному на Полтавщині, провів свої не тільки юні, а й старші роки у цій вужчій своїй батьківщині, згодом жив і працював у Харкові, а в часі другої світової війни переїхав до Львова, відтак на еміґрацію до Німеччини, врешті опинився в півн. Америці, в Ст. Пол, Міннесота, де й закінчив своє, повне труду, життя.

З ряду численних друкованих праць особливу вартість мають його наукові студії про колоніяльне становище України під большевицько-московською окупацією ("Голгота України", "Україна в системі совєтського колоніялізму", "Українська наука в колоніяльних путах" і інші). Як педагог присвячував окрему увагу виданням для потреб української школи і молоді, а його казки для дітей ("Звірячий зимовник", "Три ведмеді і Оксаночка" та інші) це справжня окраса української дитячої літератури.

За свої наукові праці був іменований дійсним членом УВАН — Української Вільної Академії Наук у ЗСА, а як автор, редактор і видавець книжок для української дитини й молоді був теж дійсним членом Об'єднання Працівників Дитячої Літератури.

"Цікава ґраматика" — останній передсмертний дарунок Дмитра Солов'я українським педагогам, виховникам і молоді. Її виданням ушановуємо людину багатогранної й багатолітньої та цінної праці для рідного народу, а зокрема для найбільшого його скарбу — для української дитини.

Об'єднання Працівників Дитячої Літератури
ім. Леоніда Глібова

Учітеся, брати мої!
Думайте, читайте,
І чужому научайтесь, —
Й свого не цурайтесь:
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Чужі люди цураються,
В хату не пускають.

Тарас Шевченко (1814-1868)

* * *

Мово рідна, слово рідне!
Хто вас забуває,
Той у грудях не серденько,
А лиш камінь має.

Як ту мову забувати,
Що нею учила
Всіх нас ненька говорити,
Ненька наша мила.

От тому шануйте, діти,
Нашу рідну мову,
І навчайтесь розмовляти
Своїм рідним словом.

Сидір Воробкевич (1836-1903)

* * *

О слово рідне, орле скутий,
Чужинцям кинуте на сміх!
Співочий грім батьків моїх,
Дітьми безпам'ятно забутий!

О слово рідне! Шум дерев,
Музика зір блакитнооких,
Шовковий спів степів широких,
Дніпра між ними левій рев!..

О слово рідне! Будь мечем моїм!
Ні, сонцем стань, вгорі спинися,
Осяй мій край і розлетися
Дощами студними над ним!

О. Олесь (1878-1944)

й походження цих слів. Поза цим усім праця з матеріялом, що його тут подано, має допомагати розвиткові в молоді уваги й допитливости.

Майже ввесь зібраний тут матеріял може бути використовуваний також для гурткових ігор-змагань на молодечих вечерницях, у літніх таборах тощо. У цих випадках керівники ігор-змагань установлюють потрібний спосіб оцінок виконання окремих завдань і добирають підхожі для кожного конкретного випадку ігри.

Цей матеріял може бути використовуваний дітьми та молоддю індивідуально дома. Особливо ж, коли інтеліґентні батьки прийдуть на допомогу їхній молодечій зацікавленості і старатимуться стимулювати цю справу.

Відповіді в кінці книжки даються здебільшого докладні, бо книжкою можуть користуватися не тільки вчителі та виховательі, але й самі діти і молодь, які потребують більш-менш вичерпних пояснень, щоб не робити не спостережених помилок.

У книжці подані теж вислови думок українських письменників про свою рідну мову. Учителі й керівники обов'язково мусять використовувати цей матеріял, поступово беручи для кожного окремого випадку якийсь уривок чи цілий вірш. Усі слова й вирази, що можуть бути у ньому незрозумілі, слід пояснювати, а потім провадити гуртову розмову на дану тему за пляном, що його вчитель чи виховник заздалегідь укладає. Уривок же чи цілий вірш пропонується до вивчення напам'ять після кількаразового перед тим виразного читання.

Нарешті скажемо, що нам відомо чимало спроб різних московських авторів зібрати, упорядкувати й видати такі збірники московською мовою. Деякі з них вийшли вже кількома накладами, при чому одна така збірка (Арсирия и Дмитриева) вийшла тиражем 210.000 примірників. Але нам, на жаль, не відомо, щоб бодай один такий збірник був виданий у підсоветській Україні українською мовою...

Червень 1966 Дмитро Соловей

І. ЗВУКИ Й БУКВИ

1. Значення чіткої вимови слів

Коли говоримо, то мусимо чітко-виразно вимовляти всі звуки в словах, а не ковтати їх. До цього треба себе пильно привчати, повільно голосно читати. Невиразна бо вимова може призвести до затуманення, або заплутання змісту говореного. Часто-густо заміна навіть одного звука іншим звуком цілком змінює значення слова. Ось приклади, де слова зовсім різного значення відрізняються тільки одним першим звуком:

піч, **н**іч, **с**іч, **р**іч.

А ось слова різного значення, що відрізняються тільки останнім приголосним звуком:

ві**л**, ві**к**, ві**з**, ві**н**.

А ось ще інші приклади:

кавун, давун, чавун; ріка, рука.

2. Хто більше?

а. Міняючи у слові **бій** перший звук (а в письмі першу букву) на інший один звук (або букву), утворім і напишім якнайбільше нових слів, що мають інше значення і придумаймо короткі вислови або речення з тими новими словами.

б. Змінюючи у слові **січ** останню букву на іншу букву, утворім якнайбільше нових слів із іншим значенням. Придумаймо і напишім вислови або речення із цими новими словами.

в. Напишім якнайбільше нових слів, зміняючи у слові **рік** першу букву. Виграє той, хто напише найбільше слів і зуміє пояснити, що кожне з тих слів означає.

3. Слова перéвертні

а. Знайдім не менш п'яти односкладових слів, які від переставлення звуків першого й останнього набрали б нового значення. Наприклад: **мир — Рим.**

б. Слово з п'яти звуків визначає твердий з лубка зроблений ручний кошик. Уживають його переважно на Поліссі для збирання в лісі ягід, грибів тощо. А як прочитати це слово наверлé — навпаки, тобто від заду до переду, то вийде назва куща, що цвіте навесні пахучими квітками-китицями.

в. У кожній селянській хаті в Україні при будуванні клали посередині, упродовж від стіни до стіни, міцну, добре обтесану деревину. На неї потім клали стелю хати, щоб трималася міцно.

Якщо в назві цієї міцної деревини під стелею викинути від початку другий приголосний звук (у граматиці називають його дзвінким губним), а слово після того читати від заду до переду, то дістанемо назву того, чого буває безліч влітку на засіяному збіжжям полі.

4. Знайдім цікаві слова

Знайдім не менш чотирьох односкладових слів, які — чи читати їх від переду до заду, чи від заду до переду — не змінюють свого значення.

5. Слова-загадки

Як перший мій звук буде **т**, я визначатиму те, із чого хліб печуть. Якщо перший мій звук буде **м**, я визначатиму те, де багато людей живе. Розгадаймо!

6. Знайдім слова ще дивніші

Знайдім не менш чотирьох дивовижних слів із п'ятьох звуків кожне, які — чи читати їх від переду до заду, чи, навпаки, — від заду до переду — не змінюють свого значення.

7. Яке значення мають ці слова?

Іменники **я́сла** та **я́сна** відрізняються тільки одним звуком. Чи мають вони різне значення? Якщо мають, то яке?

8. Бережись її! (Що воно таке?)

Пригадаймо, як називається те, що ми вранці влітку знаходимо на траві після холодної ночі. Якщо ж із цього слова відкинути перший приголосний дзвінкий передньоязиковий звук — матимемо небезпечну перісту смугчасту комаху.

9. Знайдім слова!

Якщо першим звуком буде передньоязиковий приголосний, то це слово означатиме те, що буває звичайно навкруги дому чи коло нього. Якщо ж першим звуком буде інший передньоязиковий звук, то слово визначатиме те, що пишуть письменники.

10. Хто швидше вгадає?

Цього слова вживаємо, коли гроші на щось збираємо. А як з нього випаде дзвінкий губний приголосний, тоді треба шукати тієї речі на нічному безхмарному небі.

12. Петрикові помилки

а. Пильний учень Павлусь писав у клясі завдання самостійно, а лінивий Петрик підглядав у нього з-за плечей і відписував. Петрик був короткозорий, тож у нього вийшло таке речення: "Цариця мала на голові корову, а цапівна — золочене чільце". Як було написано у Павлуся без помилки?

Підкреслім букви, які короткозорий Петрик помилково поставив у своїм завданні, та замінім їх буквами із завдання Павлуся.

Не цурайтесь того слова,
Що мати співала,
Як малого сповивала,
З малим розмовляла.
Тарас Шевченко

ПЕРЕДМОВА

Цікавий матеріял як для гуртових, так і для індивідуальних ігор і розваг з української мови — конче потрібний. І потрібний він не тільки для вчителів українських шкіл, але й для керівників та виховників молодечих товариств, а також для упорядників молодечих вечірок. На жаль, на цих молодечих вечерницях ще й досі бувають звичайно лише танці під музику з обов'язковим додатком "буфету". Натомість зовсім не спостерігаємо спроб організувати на цих вечерницях культурні розваги. А вони конче мусіли б там бути! І бути на першому місці.

Збиралися й творилися матеріяли для цієї книжки в несприятливих умовинах, принагідно та довший час. Тому не всі розділи української граматики більш-менш пропорційно та належно відбиті тут. Була думка потім доповнити ці матеріяли, додатково опрацювати їх, часом надати тому чи тому матеріялові цікавішого, більш інтриґуючого оформлення, що має значення при провадженні ігор, особливо гуртових. Але обставини склалися так, що часу й сил для цього в автора вже не вистачало, і треба було рятувати бодай уже зібране, щоб воно даремно не пропало. Проте, і в такому зібраному тут вигляді ці матеріяли цілком придатні для своєї мети. А коли вдумливий та ініціятивний педагог-мовознавець, працюючи з дітьми та молоддю, виявить у цьому напрямку ще й свою власну винахідливість та творчість — мета буде якнайкраще досягнута.

Матеріял, що його тут зібрано, розташований за головними граматичними розділами. Це для того, щоб полегшити вчителям використання його під час навчання граматики української мови. Проте, у кожному із цих розділів можуть траплятися легші й складніші речі, і тому чи тому вчителеві самóму вже доведéться підбирати матеріял, придатний для використання в даний момент із конкретною групою його учнів.

Загальне завдання ігор і праці із цим матеріялом — виховувати в молоді зацікавлення до української мови та любов до неї, з одного боку, а з другого — поширювати у цієї молоді лексичний запас слів з української мови. Тому обов'язковим є: систематично перевіряти, чи всі учасники гри вірно розуміють окремі слова, та пояснювати значення

слова починається звуком **з** або **ж**: наприклад: підживитися, відзначити тощо.)

б. Скільки українських назов місяців мають на кінці знак пом'якшення? Назвім їх.

в. Подаймо якнайбільше назов тварин, птахів, риб, комах, що мають на кінці при написанні знак пом'якшення.

г. Назвім якнайбільше власних людських українських імен, що мають на кінці при написанні знак пом'якшення.

ґ. Назвім якнайбільше слів, що мають при написанні у середині знак пом'якшення. Наприклад: пальма, Танька тощо.

15. Тверді й м'які приголосні

Чи може ствердження одного звука в слові змінити значення того слова? Якщо вважаєте, що може, то доведіть це на прикладах.

16. Голосні звуки

а. Знайдім слово, яке із звуком **о** означає суху траву. А коли в ньому **о** замінимо на **и**, дістанемо назву частини української хати.

б. Замінюючи голосний звук у слові **сім** на інший, утворім нові слова. Пояснім значення цих слів.

в. Заміняючи голосний звук у слові **гнів** на інший, створім нові слова й пояснім їх значення.

17. Таємничі питання

а. Чого багато має болото, менше має озеро, ще менше море, і зовсім не має його річка?

б. Що мають береза, дуб, бук, яблуня й бузок, але не мають того ні клен, ні вишня?

в. **А** і **У** сиділи на тину. **А** упало, **У** пропало. Що ж лишилось на тину?

18. Вставмо пропущені літери

а. Складач у друкарні порозгублював ті черенки, що визначають голосні звуки, і замість них скрізь у Шевченковому вірші поставив риски. Відтворім на письмі без помилок Шевченків текст.

- ч - т - с - , бр - т - м - ї,
д - м - йт - , ч - т - йт -
- ч - ж - м - н - - ч - йт - сь,
й св - г - н - ц - р - йт - сь.

б. Доповнім цей уривок Шевченкового вірша. Скажім, з якого твору його взято.

Д - вн - т - м - н - л - , - к м - л - д - т - н - ,
С - р - т - в р - дн - н - , - к - л - сь бл - к - в,
Б - з св - т - , б - з хл - б - , п - т - й - кр - їн - і,
Д - З - л - зн - к, Г - нт - з св - ч - н - м г - л - в.

б. Підкреслім букви, які Петрик помилково поставив у цих реченнях і замінім їх відповідними буквами:

1. Десять грубих книжок стояло рядом на палиці. 2. Хлопці розхлюпували носами болото на вулиці. 3. Бабуня розказала нам дуже цікаву кашку. 4. Сіра пава ходила по землі, а кольоровий панич сидів на дереві. 5. У крамниці були на продаж патефони і дуже гарні пластунки. 6. На грядці ми посадили порошок, що гарно цвіте. 7. Оленчин плач усім дуже подобався. 8. Виручаючи маму, Маруся побила всі миски й тарілки.

в. Додаймо букви, які короткозорий Петрик пропустив у таких реченнях: 1. Хлопці довго співали й не хотіли замокнути. 2. На дереві сиділа хвостата мапа. 3. Стілець вистрілив, і вовк упав на землю. 4. У дідуся були внуки — недоліки. 5. Бузки знялись угору й полетіли.

г. Виправмо слова, які Петрусь перекрутив, відписуючи завдання: 1. Інженери мріяли, на котрому місяці найкраще поставити шкоду. 2. Іван Франко написав поему "Коминярі". 3. Микола розсердився і сказав товаришеві: "Шур тобі!"

13. Подвоєння приголосних

а. Знайдім слова, які відрізняються від слова **рілля** тільки одним першим звуком. Хто знайде таких слів найбільше й зуміє пояснити, що кожне з них означає?

б. Пригадайте і запишіть слова, в яких був би подвоєний один із цих звуків: **л**, **н**, **с**, **т**, **ч**. Хто напише якнайбільше їх і зуміє кожне слово пояснити, що воно означає?

14. Звуки й букви

В українській мові не для всіх звуків є окремі букви. Так, у слові **дзвін** всього чотири звуки, а літер для написання його вживається п'ять, бо сполучення **дз** визначає тут один звук. Так само у слові **бджола** звуків п'ять, а літер шість, бо сполучення **дж** відповідає одному звукові у цьому слові.

А йотовані літери **я, ю, є, ї** — навпаки,означають або два звуки — **йа**, **йу**, **йе**, **йі**, наприклад: моя (=мойа), мою (=мойу), моє (=мойе), мої (=мойі), або вказують, що до попереднього пом'якшення звука додано голосні звуки **а**, **у**, **е**, **і**. Наприклад: доля (=дольа), волю (=волью), сюди (=сьуди) і т. д.

Нарешті, знак пом'якшення (ь) ніякому звукові не відповідає, а свідчить лише про те, що приголосний, що стоїть перед ним, вимовляється м'яко.

а. Напишім (назвім) якнайбільше слів, у яких сполучення літер **дз** і **дж** визначають один звук, як у прикладах **дзвін** або **бджола.** (Не забуваймо, що іноді **дз** і **дж** визначають два звуки, коли приросток кінчається на **д**, а основа

в. Допишім букви до цього речення, що є народнім прислів'ям:

Др - жн - й ч - р - д - в - вк н - стр - шн - й.

г. У цьому віршикові Богдана Лепкого пропущені букви, що визначають голосні звуки. Допишім їх!

Ч - р - з п - п - в - л - з -
Ск - к - л - б - гц - м к - з - :
Т - вг - р - , т - вд - л - н - ,
Т - в р - ж - , т - в к - л - н - .

19. Про що хотіла спитати?

Дочка питає в матері:

— Що це, мамо, кай чи чава?

Здивована мати:

— Що, що?! Про що ти питаєш?

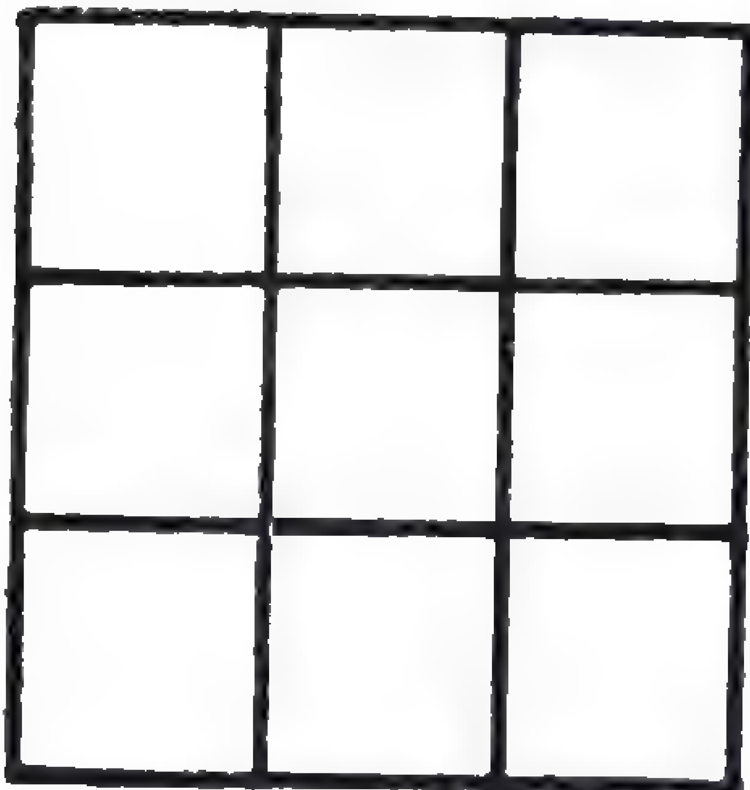
Дочка:

— Та я питаю, чи це... — І вона розсміялася. — Та то я, мамо, помилилася, не те сказала! Я хотіла спитати, що то у вас... — І вона знову почала весело реготати, згадавши про свою помилку.

Про що ж вона хотіла спитати?

20. Гра з літерами

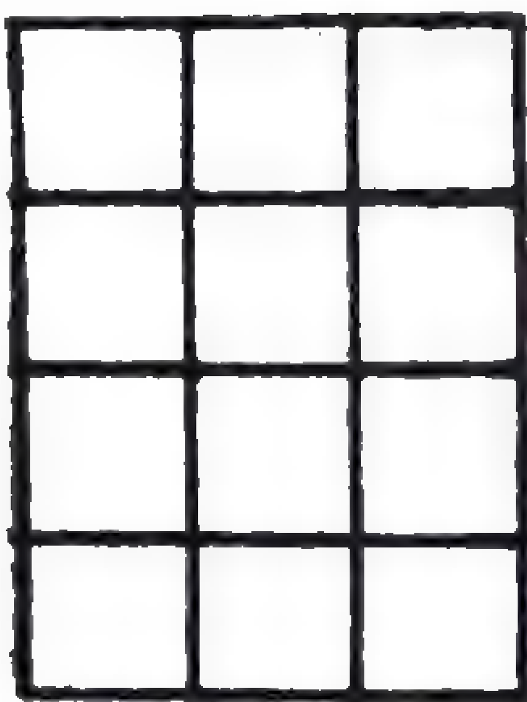
Нарисуймо квадратик і поділім його на 9 однакових віконець, як на рисунку. Впишім у кожну клітовчку по одній літері: чотири **Д**, чотири **Б** і одно **І**. Але зробім це так, щоб при читанні навхрест із кутка в куток (×) можна було здобути слово, яке не втратить свого значення і при читанні ззаду наперед.

А як читати теж навхрест в середніх кліточках згори вниз чи зліва направо (+), має вийти інше слово; воно теж не втратить свого значення, коли читати його ззаду наперед.

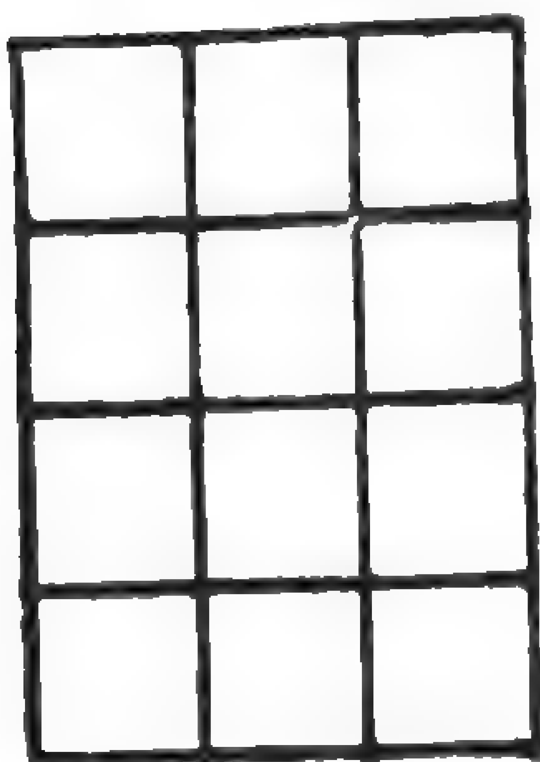
21. Інша розвага з літерами й словами

Накреслім 12 кліточок, як на рисунку, і впишім у кожну кліточку по одній букві, щоб вийшло: два рази **Б**, два рази **І**, два рази **У** і по одному разу: **Д, З, Л, К, П, Т.** При читанні з лівого боку до правого мають виходити слова-іменники. Шукаймо їх: одно в лісі, друге в роті, третє в спеку, а четверте — при нудоті (недузі).

22. Що це за слова?

Упишім у кліточки з лівого боку до правого чотири слова, які мають по три звуки. Упишім їх так, щоб у кожній кліточці була одна буква. Ці слова мають таке значення: 1) дуже дрібне насіння; 2) те, чим дивимось; 3) невелика тварина, що живе у воді, але не риба; 4) слово, якого часом вживаємо замість "так"; має воно дві голосівки.

Після вписання цих слів, як читати в першому стовпці згори вниз, мусить вийти двоскладове слово, яке визначає те, де дуже багато води.

23. П'ятірко цікавих слів

Їх п'ятірко, і мають вони по п'ять звуків кожне. Відрізняються вони тільки першим звуком. А означають вони таке: перше — те, без чого не може існувати жаден бджоляний рій; друге — те, що іноді пришиваємо до старого одягу; третє — те, у чому люди живуть; четверте — те, що іноді будують коло води; п'яте — машина, без якої не може обійтися жаден фермер-хлібороб.

Що це за слова?

24. Знайдім прізвище українського письменника

На картках були написані букви прізвища великого українського письменника. Їх треба було пришпилити під портретом у бібліотеці. Робітник-чужинець, що пришпилював, не вмів по-українськи і переплутав чергу, за якою мали йти картки з літерами. У нього вийшло:

| Ч | Е | Ш | Е | Н | К | О | В |

Приготуймо 8 карток, напишім на них оці літери і спробуймо переставити картки так, щоб вийшло справжнє прізвище цього письменника.

25. Чи таємничі слова?

У квадрат, поділений на дев'ять однакових віконець, уписано три слова. Уписано їх поземно, від лівого боку до правого, по одній букві в кліточці. Букви у тих словах такі: три **О**, два **Т**, два **К**, одне **С** та одне **І**.

Як читати згори вниз у першому стовпці, то вийде те саме слово, що й у верхніх кліточках при поземному читанні. Наприклад:

Як читати згори вниз у другому стовпці, то вийде те слово, що й у середніх кліточках при поземному читанні. Наприклад:

	С	
С	І	К
	К	

Як читати згори вниз у третьому стовпці, то вийде те слово, що й у найнижчих кліточках при поземному читанні. Наприклад:

		С
		О
С	О	Н

Що це за слова?

Про них відомо, що перше — це числівник, друге — місце, де восени молотять збіжжя (про нього згадує Яків Щоголів у вірші "Зимовий ранок" — пошукаймо!) А третє — його має кожна людина.

Накреслім фіґуру з дев'яти кліточок і спробуймо знайти та вписати у кліточки всі потрібні слова.

II. СЛОВОТВІР. КОРІНЬ-ПРИРОСТОК-НАРОСТОК

(Для розв'язання кожного із цих завдань дається 2-3 хвилини)

26. Чи це споріднені слова?

а. Чи мають щось спільне між собою (окрім деяких спільних звуків) слова: нащадок, заощаджувати, нещадно і щадниця?

б. Чи мають щось спільне слова: Поділ (частина Києва), подóланий і долúна? Якщо мають, то що саме?

в. Назвім якнайбільше слів, які мають спільний корінь **діл-дол,** що означає **низ.**

г. Чи мають щось спільне між собою слова: течія, утікач, розтіч, утекти? Якщо мають, то що саме?

ґ. Чи мають між собою щось спільне всі ці слова: під, спідниця, насподі, спід, спідній, зіспóду? Чи, може, це в них тільки випадковий збіг деяких звуків?

д. Чи є якесь споріднення між словами **мáри** й **марá?**

е. Чи всі ці слова: стýпа, пóступ, ступнá, ступáй, ступінь, заступати, прúступка, студень, простудити — від одного кореня, чи ні? З'ясуймо.

27. Чи пригадуємо, що в словах зветься прúростком, а що нáростком?

а. Від слова **ліс** утворім й запишім якнайбільше нових слів, додаючи до нього різні нáростки (суфікси), але не вживаючи прúростків.

б. Додаючи до того ж кореня **ліс** приростки (префікси), утворім якнайбільше нових слів, що мають мати також і різні наростки.

в. У слові **міра** корінь "мір". Утворім від цього кореня якнайбільше нових слів за допомогою тільки самих прúростків.

г. Від слова **їхати** утворім якнайбільше нових слів, приставляючи до нього нові прúростки.

ґ. Від слова **бій** утворім якнайбільше нових слів за допомогою прúростків. Утворім речення із кожним таким словом.

28. Чи знаємо, коли треба писати приросток пре, а коли при?

а. Як буде правильно: **пре**красний чи **при**красний; **пре**битий до стіни чи **при**битий до стіни?

б. Приросток **пре** означає найбільшу міру чи ознаку якоїсь якости. Наприклад: **пре**цікава книжка, **пре**гарна казка, **пре**смачний пиріг.

Подаймо 10 прикметників із приростком **пре** і створім з ними речення, як це зроблено передніше.

в. Приросток **при** означає наближення до чогось. Наприклад: **при**бити до стіни, **при**шити до сорочки, **при**робити до дверей тощо.

Подаймо 10 іменників із приростком **при** та утворім з ними речення.

29. Хто швидше й більше?

а. Пригадаймо й напишім не менш 10 іменників з приростком **на.**

б. Пригадаймо й напишім не менш 10 іменників з приростком **роз**.

в. Пригадаймо й напишім не менш 10 іменників із приростком **без.**

30. Наростки з подвоєнням

Наростки з подвоєнням **-ання** та **-іння** здебільшого означають якусь дію, що відбувається. Наприклад писання, горіння тощо.

а. Назвім (напишім) якнайбільше слів із наростком **-ання.**

б. Назвім (напишім) якнайбільше слів із наростком **-іння**.

31. Створім гніздо слів одного кореня

Уживаючи спершу наростків до слова **міра,** а потім приростків — утворім якнайбільше слів із цим коренем.

32. Знайдім обидва слова

Назва явища природи. Як додати до нього в кінці глу-

хий задньоязиковий приголосний, створиться нове слово, що визначатиме їстивний сільсько-господарський продукт, що виростає в землі. Що це за слова?

33. Чи це споріднені слова?

Чи слова: поросй, Порóсся та порóша споріднені? Що кожне з них означає?

34. Яка різниця?

Чи є яка різниця між словами, поданими в окремих парах? Якщо є, то яка?

Гóйдалка	—	гóйданка.
Сіялка	—	сіянка.
Віялка	—	віянка.
Ковзалка	—	ковзанка.
Роздягалка	—	роздяганка.

35. Дивні іменники

а. Перший має в собі подвійні звуки **д** і **ш**, а всього — вісім звуків. Кореня цього слова треба шукати на хаті. Має приросток і має наросток. Що це за слово? Що воно означає?

б. Другий іменник теж складається з восьми звуків і має в собі подвоєння звука **т**. Теж має він приросток і наросток. А кореня його треба шукати в назві тієї будівлі, де люди живуть. Що це за слово? Що воно означає?

III. ЧАСТИНИ МОВИ

36. Чи ми добре вміємо розрізняти частини мови?

а. До якої частини мови належить слово **рудá**?

б. Чи є якась різниця в значенні слів **перелаз** і **перелазь**? До якої частини мови треба їх віднести?

в. Два учні сперечалися. Один казав, що слова: **віз, потік, мати** і **став** — це іменники. Інший же твердив, що це дієслова.

За котрим з них була правда?

37. До якої частини мови належать ці слова?

Кожне слово має на якомусь складі наголос. Наголос падає на головний звук складу. Перенесення наголосу з одного складу на інший може спотворити слово або цілком змінити його зміст і значення. Тому треба стежити за тим, щоб правильно ставити наголос на словах. Коли виникає сумнів, треба дивитися до “Правописного словника” та “Словника наголосів”. Часом, щоб уникнути непорозумінь, у книжках на деяких словах ставлять значок наголосу.

Прочитаймо пари поданих нижче слів і скажім, до

якої частини мови треба їх віднести. Складім речення із цими словами:

солі́ — со́ли;
наси́п — на́сип;
коси́ — ко́си;
полі́ — по́ли;
гори́ — го́ри;
роси́ — ро́си.

38. Пояснім, до якої частини мови належать слова, підкреслені в нижчеподаних реченнях:

а. Де **діти** відпадки? — питали **діти** в батька.

б. Я хотів **мати** цю книжку, та **мати** забула купити її для мене.

в. Хлопець запам'ятав усі **дати** історичних подій, і за це треба йому дати нагороду.

39. До яких частин мови можуть належати наступні слова? Придумаймо до них речення.

а) Під. б) Тік. в) На. г) Коти́. ґ) Листопад. д) Роси.

40. Якими частинами мови можуть бути наступні слова? Ілюструймо реченнями.

а) Багато. б) Слід. в) Коло. г) Край.

IV. ІМЕННИК

41. Дні тижня

Чи вміємо назвати по черзі дні тижня? Ану, спробуймо! А чи ми знаємо, чому їх так названо? Пояснім!

42. Що це за тварини?

Назва молоденької хатньої тварини. Як прочитати цю назву навпаки — дістанемо назву молоденького морського велетня.

Що це за тварини?

43. А це що за назви?

Пестлива назва хатньої тварини. Якщо середній передньоязиковий глухий приголосний замінимо на глухий шелестовий середньоязиковий приголосний, матимемо назву речі, в якій ми щось носимо. Що це за слова?

44. Що це за річка?

Із назви якої пори року, змінивши тільки першу літеру, можна дістати назву річки в північній частині Лівобережної України?

45. А це яка річка?

Старовинна назва України. Якщо замінити в ній один

голосний звук на інший голосний, то матимемо назву річки на Київщині. Цю річку описує Іван Нечуй-Левицький у своєму творі "Микола Джеря".

46. Чи є яка різниця у значенні слів, написаних тут парами? Знайдім її, утворім речення.

а) Прйвід — прйвид.
б) Пра́ник — пря́ник.
в) Сварка — зварка.
г) Ро́зтин — ро́зчин.
ґ) Гніт — ґніт.
д) Пота́п — пото́п.

47. Яка різниця у словах?

Чи є яка різниця у значенні слів: **бічок, бичок, бучок?** Якщо є, то яка саме? Ілюструймо реченнями.

48. Знайдім іменники

Перший іменник із чотирьох звуків. Означає він частину нашого рота. А як змінити приголосний передостанній звук на інший приголосний, то дістанемо інший другий іменник. Означатиме він річ, що буває в хліві для травоїдної худоби. Про неї згадується й у деяких колядках. Назвім ці іменники.

49. Два іменники

Знайдім їх. Перший — односкладове слово, що визначає заросле деревами місце понад річкою чи озером. Як спереду додати до нього приголосний звук, то дістанемо інше слово — назву сільсько-господарського знаряддя, без якого поля не обробиш.

50. Смачна садовина

Смачний плід, росте на дереві в Україні та в інших країнах. Назва його складається з п'яти звуків. Це іменник першої відміни, мішаної групи. Яка його назва?

51. Ану, хто швидше?

а. Визначмо одним словом кожне із цих понять:

1) Крамниця, де продаються книжки.
2) Фабрика чи виробня, де виробляють цукор.
3) Фабрика чи виробня, де виробляють пиво.
4) Будинок (і установа), де зібрано дуже багато книжок для читання.
5) Суха трава.
6. Людина, що здобула перемогу.
7) Людина, що любить книжки.
8) Людина, що любить правду.

б. Назвім іменники з протилежним значенням до поданих тут:

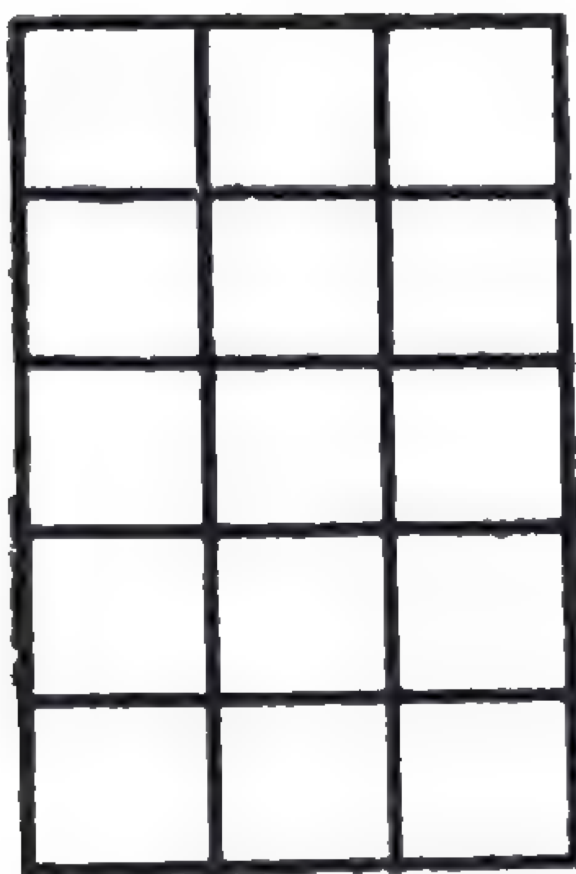
1) початок, 2) ранок, 3) день, 4) світло, 5) галас, гамір, 6) холод, 7) бруд, 8) любов.

52. Маленькі слівця

Їх п'ятеро. Всі мають по три звуки. **Перше** — це загальна назва для живих створінь, що подібні до хруща. Як замінити у цьому першому слові перший приголосний звук на інший — вийде **друге** слово, яке означає гарне дерево, що росте в Карпатах. Як замінити й цей приголосний звук на інший, то вийде **третє** слово, що означає дуже давню зброю, її виробляли собі й з неї користувалися на війні наші предки. Якщо і в цьому слові замінити перший приголосний звук на інший, то вийде **четверте** слово. Воно означає те, що можна знайти на кожному дереві в лісі. І нарешті, якщо й у цьому слові перший приголосний звук замінити на інший — вийде **п'яте** слово, яке визначає сильний звук. Які ці слова?

53. Шукаймо словá!

Накреслім вікно з п'ятнадцяти шибок, як на рисунку. У кожну шибку рядок за рядком повписуймо поземно по букві, щоб вийшли слова з трьох буков. Ці слова мають визначати таке:

1) числівник з першого десятка.

2) іменник, що його вживають для великого рахунку років.

3) теж іменник, його має кожна посудина внизу.

4) також іменник, і з ним ми маємо справу здебільшого вночі.

5) це теж іменник, шукаймо його у себе на голові.

Які це слова?

Як читати тепер у другому стовпці згори вниз, має вийти те, що його дівчата люблять мати у себе на голові.

54. Знайдім п'ятірко слів

1. Треба знайти п'ять різних слів. Кожне має складатися з п'ятьох звуків. Ці слова мають відрізнятися одне від одного тільки одним першим звуком (як от: гукав, **ш**укав, **р**укав; або: кавун, **ч**авун тощо).

2. Усі ці п'ять слів мають бути — іменники, а значення їх такі:

Перше слово — здрібніла назва невеличкого будиночка, в якому живуть люди на селі.

Друге — це назва сільсько-господарського знаряддя. Його вживають під час жнив.

Третє — назва споруди, що її будують, коли загачують потічок або маленьку річечку.

Четверте — назва того, чим лагодять убрання, коли на ньому з'явиться дірка.

П'яте — назва тієї бджоли, що без неї не може існувати й цілий бджоляний рій.

3. Напишіть усі ці слова одне під одним.

55. Інша група із п'ятьох слів

Треба розшукати п'ять слів. Спільне між ними те, що вони різняться тільки першими звуками, а останні чотири звуки мають цілком однакові. Про кожне з цих слів можна сказати таке:

1. Перше слово починається звуком **Г.** Воно іменник. Означає те, що його майже кожен будинок має.

2. Як перший звук замінити на інший приголосний, то дістанемо друге слово. Воно означає те, що його має кожен день.

3. Як замінити й цей приголосний на інший та ще й наголос перенести на останній склад від кінця, то знайдете третє слово. Воно там, де молодь, де весолощі, де музи́ки грають.

4. Як ще раз замінити перший приголосний звук на інший, а наголос залишити на останньому складі від кінця, то матимемо четверте слово. Буде воно зменшеною і трохи насмішкуватою назвою для пана.

5. Нарешті, як замінити і цей перший приголосний звук аж на два інші приголосні, з яких перший на письмі позначається двома буквами, то дістанемо п'яте слово. Воно теж матиме наголос на останньому складі від кінця і буде синонімом слова **глечик.** Цього слова вживають здебільшого в Західній Україні, бо прийшло воно до нас із польської мови.

56. Знайдім слова, що не мають однини

Половина з тих слів, що їх буде диктувати провідник гри, вживаються тільки в множині, а друга половина і в множині і в однині. Учасники гри мусять записати ці слова у себе на папірцях у два стовпчики. У першому стовпчику лише ті, що вживаються у множині, а в другому ті, що мають і однину.

Усіх слів 30. Провідник читає їх повільно, виразно та з короткими перервами.

граблі,	обценьки,	яблука,
двері,	книжки,	Карпати,
віз,	квітки,	Кавказ,
сани,	дерева,	Лубні,
ножі,	груди,	Броди,
ножиці,	вила,	Ромен,
сніги,	грива,	Київ,
штани,	ясла,	стіл,
ворота,	пальці,	терези,
вікна,	хитрощі,	оси.

57. Знайдім іменники спільного роду

Є іменники, що можуть бути і чоловічого й жіночого роду, в залежності від того, про особу якої статі іде мова. Наприклад, суддя може бути і чоловік і жінка.

Провідник гри, назвавши порядкове число, дає визначення поняття. Учасники ж гри у своїх зошитах чи папірцях під тим порядковим числом пишуть відповідне слово спільного роду.

Визначення понять:

1. Неуважна людина.
2. Людина, що не любить працювати й старається уникнути праці.
3. Ненаситна людина, що багато їсть.
4. Особа, що любить молоти язиком про всякі дурниці.
5. Розумна людина.
6. Людина, що не вміє нічого доладу зробити.
7. Дитина, що втратила батьків.
8. Особа, що має в організмі щось поламане, відрізане, попсоване.
9. Особа, що завжди когось перша зачіпає, лізе битися.
10. Людська істота із забрудненим, невимитим обличчям.

58. Підшукаймо збірні поняття

а. Деякі іменники є збірними поняттями, бо визначають не одну якусь річ, а цілу сукупність їх. Наприклад: армія (сукупність багатьох вояків), череда (сукупність багатьох одиниць рогатої худоби), проміння (сукупність багатьох променів), ліс (сукупність багатьох дерев) тощо.

Учасники гри мусять на своїх папірцях за встановлений керівником гри час (напр.: 3-5 хвилин) написати стовпцем якнайбільше іменників, що визначають збірні поняття, не вживаючи названих передніше слів.

б. Слово має сім букв, і означає збірне поняття. Якщо перший звук у ньому буде задньоязиковий приголосний, то шукаймо цих речей на засіяному полі перед жнивами. Тоді їх там може бути безліч. Якщо ж перший звук буде дзвінкий губний, то шукаймо у себе на голові. Що це за слова?

59. Утворім складні слова

За допомогою поданих тут десяти слів утворім якнайбільше складних іменників:

лист,	вовк,
вітер,	буря,
тепло,	вода,
цукор,	сніг,
книга,	гурт.

60. Розрізняймо наголоси в словах!

Місце наголосу в слові має велике зна́чення для того, щоб добре розуміти, про що говориться. Тому мусимо добре розрізняти місце наголосу у словах того, хто до нас говорить. Та й самі мусимо дбати про те, щоб наголоси у нашій власній вимові були на своєму місці. Адже в одному й тому ж слові, міняючи наголос, ми можемо спотворити його і тим зробити свою думку незрозумілою або надати тому чи іншому слову відмінного значення. Ось, наприклад, коли у слові **но́ги** наголос поставимо у першому складі, на **о**, то ми зразу ж розуміємо, що мова йде про кілька ніг. (Наші **но́ги** почали грузнути в болоті). Навпаки, коли наголос у цьому слові поставлено на другому складі, на **и**, то нам ясно, що мова йде про одну ногу. (Я не пізнав своєї **ноги́**, так вона розпухла).

Завдання. Простежмо за зміною зна́чень від перенесення наголосу в наступних парах слів і складім для кожного випадку речення.

ве́рби — верби́, ло́зи — лози́, ду́ги — дуги́, со́сни — сосни́, ро́си — роси́ тощо.

61. Хто більше?

За встановлений провідником гри час кожен учасник гри згадує та записує на своєму аркуші якнайбільше іменників, не вживаючи тих, що подані у прикладах:

а) Двоскладових іменників з наголосом на першому складі, наприклад: ро́ля, до́ля, со́да, та́то, сі́но тощо.

б) Двоскладових іменників з наголосом на другому складі, наприклад: руда́, вода́, перо́, дубо́к тощо.

в) Трискладових іменників із наголосом на першому складі, наприклад: со́нечко, лі́течко, на́ймичка, де́рево тощо.

г) Трискладових іменників із наголосом на другому складі, наприклад: учи́тель, пита́ння, пшени́ця, Мару́ся тощо.

ґ) Трискладових іменників із наголосами на останньому складі, наприклад: боротьба́, молотьба́, ярина́, бузина́ тощо.

Завдання учасникам гри даються не всі зразу, а поступово: після виконання одного — інше.

62. Наростки (суфікси) в іменниках

а) Наросток **ець** в іменниках часто визначає фах, професію, зайняття, працю або національну чи крайову приналежність. Іноді цей наросток означає також зменшену (здрібнілу) назву від якогось слова.

Утворім (напишім) іменники з наростком **-ець** від слів:

стріляти,	молодий,	Австралія,
їхати,	Україна,	горо́д,
знати,	Англія,	бур'ян,

купувати, Канада, стіл,
кравцювати, Америка, дуб.
жати,

б) Придумаймо і напишім якнайбільше слів з наростком **-ок**, що означає зменшені назви речей, як от: горбок, димок, садок тощо.

63. Гуртове змагання

Провідник гри просить уважно прослухати уривок з вірша Олександра Олеся і запам'ятати пестливі іменники. Читає виразно і без зайвого поспіху.

Роси́, роси́, дощику, ярину́,
Рости, рости, житечко, на лану,
На крилечках, вітрику, полети,
Колосочки золотом обмети.

Як достигне житечко на лану,
Прийдуть люди жатоньки ярину,
Блискавками косоньки заблищать,
Золотими кобзами забряжчать.

Далі попереджає, що він ще раз повільно прочитає, а учасники гри на своїх папірцях мають за той час записати у стовпець усі іменники з цього вірша, що мають пестливу (зменшену) форму.

64. Іменники з іншим значенням від того ж кореня із закінченням на -ння

Подані нижче 12 іменників із закінченням на **-ння** визначають якусь дію. Керівник гри диктує їх, а учасники гри записують стовпчиком на своїх папірцях. Після того учасники гри мають пригадати для кожного із цих слів і написати іншого іменника із тим же коренем, але з іншим наростком, який має означати людину, що здійснює цю дію, наприклад: слухання — слухач; писання — писар і письменник; підглядання — підглядувач чи підглядач; подорожування — подорожник чи подорожувач тощо.

Мандрування —
лікування —
вчення —
прохання —
співання —
керування —
спостереження —
наглядання —
чита́ння —
дзвоніння —
базікання —
грання —

65. Відшукаймо іменники з подвоєнням приголосних:

а. Від слів: **поріг, Рось** (річка), **ліс, поділ, Карпати** (гори), **козак, діло, дозвіл, веселість** — утворити іменники з подвоєнням приголосних у кінці цих слів. Як треба, то можна вживати й приростків (префіксів).

б. За встановлений керівником час згадати якнайбільше іменників, що мають подвоєння приголосного перед закінченням **-я**, типу: піддашшя, підхаття, підложжя, завдання, оповідання тощо. Не вживати слів, що подані тут у прикладах і що траплялися у попередньому завданні.

в. Пояснити, чому в слові **підґрунтя** перед закінченням **-я** не пишеться подвійного **т**? А в слові **подвір'я** чому не подвоюється **р**, і треба ставити апостроф?

66. Знайдім три іменники

Перший — односкладове слово — назва комахи. Як спереду додати до нього приголосний звук, то дістанемо назву того, що вкриває вранці траву. А як додати спереду інший приголосний звук, то дістанемо назву сільсько- господарського знаряддя.

67. Чи одно й те ж?

Чи одне й те ж визначають слова — **гулі й ґулі?**

V. ПРИКМЕТНИК

68. Пояснім:

а. Яка різниця між значенням кожної трійки чи пари наступних слів? Для ілюстрування складім відповідні сполучення слів або речення:

Особистий	—	особливий	—	особовий.
Складний	—	склада́ний.		
Ґрунтови́й	—	ґрунто́вний.		
Показни́й	—	показо́вий.		
Ото́чений	—	обто́чений.		
Писаний	—	письме́нний	—	письмовий.

б. Які різні значення може мати прикметник "золотий"?

69. Чи хлопець осоромився?

Степан, учень шостої кляси, хотів зробити несподіванку й приємність своїй товаришці Орисі. Великими літерами він написав крейдою на надвірній стіні будинку:

ОРИСЯ — НАДЗВЕЧАЙНА ДІВЧИНА!

Та першою побачила це друга учениця — Оленка, і почала з нього глузувати:

Та ти, Степане, зовсім ще неписьменний, бо й досі не знаєш правописних правил!

Чи мала право Оленка так сказати?

70. Хто хутчіше?

а. Напишім без помилок 8 прикметників із закінченням на **-ий** і 8 на **-ій**.

б. Уживаючи різних наростків, утворім і напишім якнайбільше відносних прикметників від таких іменників: дерево, вода, глина, пісок, камінь.

71. Прикметники з протилежним значенням

Керівник гри по черзі пропонує учасникам гри швидко називати слова з протилежним значенням. Якщо хтось забарився або помилився, керівник викликає іншого учасника.

Слова для підшукування прикметників із протилежним значенням: 1) гіркий, 2) білий, 3) гарячий, 4) ясний, 5) низький, 6) вузький, 7) розумний, 8) дужий, 9) гарний, 10) знаний, 11) гострий, 12) глибокий, 13) близький, 14) порваний, 15) довгий, 16) спілий, 17) сумний.

72. Утворім складні прикметники

Із числівника **одно,** додаючи до нього по черзі іменники — літо, бік, день, дума (думка), рік, кінь, час, око, нога — утворім і напишім складні слова-прикметники.

73. Утворім прикметники:

а. Утворім відносні прикметники від іменників:

літо, осінь, зима, весна, дуб, сосна, залізо, дерево, оливо.

б. Утворім присвійні прикметники від іменників:

тато, мати, брат, сестра, дядько, Іван, Омелько, Оксана, Маруся.

74. Чи може прикметник стати іменником?

Якщо може, то подаймо приклади.

75. Чи можна?

Чи можна утворити найвищий ступінь від прикметників **сосновий** та **залізний?**

76. Знайдім прикметники, що стали тут іменниками

Провідник гри без поспіху й виразно читає початок з байки Леоніда Глібова “Вовк та ягня”. Учасники гри мають записати всі прикметники, що їх ужито в значенні іменників.

На світі вже давно ведеться,
Що нижчий перед вищим гнеться,
А більший меншого тусає та ще й б’є
За тим, що сила є...
Примір не довго б показати, —
Та — цур йому! — Нащо чіпать?...
А щоб кінці якнебудь поховати,
Я хочу байку розказать.

Улітку, саме серед дня,
Пустуючи, дурне Ягня
Само забилося до річки —
Напитися водички.
От чи пило, чи ні — глядить:
Аж суне Вовк — такий страшний
Та здоровенний!
Та так прямісінько й біжить
До бідного Ягняти.
Ягняті нікуди тікати;
Стоїть, сердешне, та дрижить...

А Вовк, неначе комісар, кричить
(Він, щоб присікаться, знайшов причину):
"Нащо се ти, собачий сину,
Тут каламутиш берег мій
Та квапиш ніс поганий свій
У чистую осюю воду?
Та я тобі за сюю шкоду —
Ти знаєш — що зроблю?..
Як муху задавлю!..."

77. Знайдім відносні прикметники

Провідник гри без поспіху й виразно читає уривок із твору Панька Куліша "Степ опівдні". Учасники гри мають записати усі відносні прикметники, що є в уривку.

Блакитне небо, мов дугасте море,
Безоднею самітною стоїть.
Під сонцем степ, Козацьке Дике Поле,
Вогнем переливається, жахтить.

Гарячий вітер хилить-нахиляє
Траву хвилясту стиха до землі,
І в прозірній, золоченій імлі
Даль степова, мов тоне, поринає.

78. Чи знаємо?

а. Яка різниця у значеннях прикметників "моторний" і "моторовий"?

б. Чи є різниця між словами "крутій" і "крутий"?

79. Хто швидше і більше?

Серед відносних прикметників, як ви знаєте, є група присвійних. Вони вказують на те, кому належить та чи інша річ. Утворюються ці присвійні прикметники і від звичайних

а) Тричі крига замерзала.
б) Мені тринадцятий минало.
в) Наша сотня зупинилась у лісі.
г) Гей, у Луцьку, славнім місті,
Там зійшлось не сто, не двісті,
А зібрався люд увесь. (Б. Грінченко)

84. Який це числівник?

Як додамо до нього наросток — голосний звук "а", то вийде назва чималого чорного птаха, що має білі боки. Цього птаха добре знають в Україні, часто згадують у дитячих іграх.

85. Утворім збірні числівники

Від кількісних числівників першого десятка утворім збірні числівники.

86. Заповнім фіґуру

Фіґура має 15 кліточок. У кожному рядку із трьох кліточок уписане слово по одній літері в кліточці. Значення цих слів такі:

1) Числівник з першого десятка.
2) Інакше сотня років.
3) Долішня-спідня частина посудини (діжки, бочки, кухля тощо).
4) Маємо з ним справу здебільшого вночі, а вдень — як дуже стомимось.
5) Є у нас на обличчі.

Як по закінченні вписування цих слів читати згори, у другому стовпці, буде назва того, чим дівчата люблять прибирати голову. Знайдім ці слова.

87. Старовинні числівники

а. Що означають старовинні слова "півчварта" й "півчвартаста"? Ось у Шевченка читаємо:

Ой виростеш, сину,
За півчварта року,
Як княжа дитина,
Як ясен високий,
Гнучкий і дебелий,
Щасливий, веселий
І не одинокий. ("Сова")

А в козацькій думі рахунок подається так:

"Сімсот турків, яничарів чотириста та бідного невольника півчвартаста".

б. Скільки це буде "дев'ятдесят дев'ять"? Напишіть це цифрами.

У перекладі з Євангелії читаємо:

іменників (напр.: батькова шапка, материна хустка), і від власних імен (напр.: Іванів гай, Петрова книжка).

Назвім якнайбільше міст в Україні, що їх назви постали із присвійних прикметників, утворених від власних імен. Покажім на мапі.

80. Чи розрізняємо основні й переносні значення прикметників?

а. Визначте, де прикметники вжито в основному (прямому), або властивому значенні, а де в переносному, невластивому значенні:

1. Гаряча вдача	Гаряча вода
2. Брудна ганчірка	Брудна справа
3. Кисла усмішка	Кисла капуста
4. Крилатий птах	Крилате слово
5. Ведмежа лапа	Ведмежа послуга
6. Сива давнина́	Сива голова
7. Соковите яблуко	Соковите слово
8. Ясна усмішка	Ясна година
9. Тепла зустріч	Тепла одіж
10. Залізна палиця	Залізна воля
11. Голосна справа	Голосна розмова

б. Для кожного поданого нижче прикметника придумаймо по два вирази чи речення. У першому він мусить бути вжитий у властивому, або прямому значенні, а в другому виразі чи реченні — не у властивому, а в переносному значенні:

темний,	чорний,
м'який,	золотий,
солодкий,	гіркий,
терпкий,	прозорий.

81. Що спільного?

Чи мають щось спільне подані тут вирази:

Порожня кишеня	—	порожня розмова.
Близька відстань	—	близьке знайомство.
Тверде зе́рно	—	тверде слово.
Тупий сікач	—	тупий біль.

VI. ЧИСЛІВНИК

82. Провідміняймо на письмі вирази:

а) Три зайці. б) Сім дубів. в) Сто вовків. г) Двісті дерев.

83. Знайдім у наступних реченнях числівники, якщо вони там є, і пояснім, які це числівники:

"Який з вас чоловік, маючи сто овець і втративши одну з них, не покине дев'ятдесят дев'ять у пустині і не піде по загу́блену, поки знайде її".

88. Не помились і не загайся!

Провідник гри пише на таблиці числівники, а іменники в дужках у називному відмінкові.

Завдання перше. Учасники гри мають написати на своїх папірцях числівники словами, а іменники узгіднивши з числівниками. Наприклад: 2 (чоловік) — два чоловіки. Для виконання завдання встановляється певна кількість хвилин.

2 (кущ)	9 (коса)
2 (берег)	10 (багно)
4 (вчитель)	10 (лапа)
4 (сестра)	11 (серце)
5 (стаття)	11 (поле)
6 (хата)	12 (питання)
8 (дно)	12 (письмо)

Завдання друге. Учасники гри мають писати числівники як **збірні.** Наприклад: 4 (хлопець) = четверо хлопців.

2 (двері)	5 (дитина)
2 (ворота)	8 (обличчя)
3 (плече)	9 (соловей).

89. Хто швидше й краще?

На таблиці напишім такі сполучення числівників (цифрами) та іменників:

1 година	—	6 років	—
2 горби	—	7 місяців	—
3 зуби	—	8 поверхів	—
4 кутки	—	9 метрів	—
5 кінців	—	10 кімнат	—

Опісля перепишім ці сполучення на свої папірці і через риску проти них утворім із цих слів складні прикметники та додаймо до них підхожі за змістом іменники. Наприклад: 2 тижні — двотижнева відпустка.

90. До якої частини мови належить слово "багато"?

91. Ану, хто більше пригадає?

Напишім якнайбільше прислів'їв, приказок, коротких уривків із "Кобзаря", із творів інших українських письменників, з народньої творчости тощо, у яких були б числівники. Наприклад: "Сім разів одміряй, та лиш раз одріза́й" (приказка). "Аж три па́ри на радощах кумівназбирали" (Т. Шевченко). І т. д.

VII. ЗАЙМЕННИК

92. Який займенник не має форми називного відмінка?

93. Скільки всього зворотних займенників в українській мові?

94. Знайдім займенники.

Провідник гри виразно читає уривок з байки Леоніда Глібова "Мальований стовп". Учасники гри за той час мусять записати всі займенники з цього уривка.

Обридла днéві суєта людськая,
Спустився він спочити в темноті,
І нічка тихая, мов чарівниця тая,
Прибралася у зорі золоті.
Широкий шлях замовк; ні пішки, ні на возі
Ніхто його не турбував;
І вітер задрімав...

95. Загадкові питання

а. Які два особові займенники, з'єднавшися разом, роблять дорогу непроїзною?

б. Які три займенники можуть бути й особовими й присвійними?

в. У середині яких займенників пишеться знак пом'якшення?

96. Даймо відповідь одним словом

Учасники гри мають замінити кожний нижчеподаний вислів одним словом, яке мусить мати у собі складову частину **само-**.

1) Державна незалежність —
2) Той, хто власними очима бачив —
3) Власне відчування —
4) Почуття шани до самого себе —
5) Розправа над кимсь без розгляду в суді його провини —
6) Почуття одинокости, покинутости —
7) Виконання чогось тільки своїми власними силами —
8) Допомога самим собі —

97. Хто швидше?

На таблиці записуються неозначені займенники з прийменниками. Учасники гри переписують їх і до кожного додають дієслово, що підходить змістом (наприклад: до виразу "до когонебудь" можна додати "звернутися"). Ужите раз дієслово вдруге не повторюється. Виграє той, хто перший правильно, без помилок напише і вдало підбере дієслова.

Сонце на обрії, ранок встає, —
Браття, вставайте,
Сонце стрівайте:
Ранок встає.

Сестри, збирайте і зносьте квітки:
Будем співати,
Сонце квітчати, —
Зносьте квітки.

Браття, бандури і кобзи беріть:
Будемо грати,
Ранок вітати, —
Кобзи беріть.

Сонце на обрії, ранок встає, —
Грайте ж, співайте,
Сонце стрівайте...
Ранок встає.

(О. Олесь)

в. Занотуйте та по закінченні читання назвіть усі форми й часи дієслів, що зустрінуться у вірші.

Веснянка

А вже красне сонечко
Припекло, припекло,
Яснощире золото
Розлило, розлило.

На вулиці струмені
Воркотять, воркотять.
Журавлі курликають
Та летять, та летять.

Засиніли проліски
У ліску, у ліску...
Швидко буде земленька
Вся в вінку, вся в вінку.

Ой, сонечку-батечку,
Догоди, догоди,
А ти, земле-матінко,
Уроди, уроди.

(О. Олесь)

101. Зміна одного звуку міняє зміст слова

Чи знаєте, що зміна лише одного звуку в дієслові може надати йому зовсім іншого значення? Наприклад: вивести й винести, або: вивести й вивезти. Напр.: 1) Треба винести крісло з хати. 2) Я хочу вивести дитину в садок. 3) Треба вивезти сміття з двору.

Завдання для розв'язання. Чи є різниця між наступними дієсловами і яка саме (скласти речення):

вітати	й	витати;
буркотіти	й	белькотіти;
лепетіти	й	лопотіти;
гудіти	й	гу́дити.

102. Чи є яка різниця в дієсловах?

а. Сварилися — зварилися.

б. Мори́ти — ма́рити.

в. Чи однаковий зміст мають дієслова "пе́рчити" й "пере́чити"?

103. Хто найбільше?

Назвім якнайбільше приростків, що їх можна вжити з дієсловом **дати,** надаючи йому різних значень. Утворім для кожного випадку речення.

104. Пояснім

Які різні значення мають тут однакові за звучанням дієслова:

а) вчинити хліб — вчинити шкоду;
б) розчинити двері — розчинити цукор у воді;
в) кинути грудку — кинути виклик — кинути працю.

105. Чи можна?

Чи можна дієвідміняти слова: замо́к, мати, поле, став, ніс?

106. Встановім подвійний зміст дієслова

Якого подвійного змісту набере дієслово **виплатити,** якщо йому надати форми першої особи однини в майбутньому часі?

107. Пояснім і подаймо речення

Які різні значення можуть мати такі дієслова:

а) кувати, б) клепати, в) перейняти, г) топити, ґ) косити, д) рубати, е) садити, є) точити, ж) трубити, з) ловити, і) бовтатися.

108. Пояснім ролю приростків у дієсловах

З'ясуймо різницю у значенні кожної пари поданих дієслів. Придумаймо речення або вирази.

Відпустити	—	напустити.	Спитати	—	перепитати.
Відмовляти	—	намовляти.	Прикрити	—	розкрити.
Відказати	—	наказати.	Принести	—	віднести.
Відрізати	—	нарізати.	Викопати	—	закопати.
Відгуляти	—	нагуляти.	Вигубити	—	загубити.
Зробити	—	розробити.	Виписати	—	записати.
Збити	—	розбити.	Укусити	—	надкусити.
Звести	—	розвести.	Угледіти	—	підгледіти.
Скопати	—	вкопати.	Наглядати	—	підглядати.

109. Утворім нові дієслова

Додаючи приростки **з (зі, с)** та **роз (розі)** до нижчеподаних слів, утворім і напишім без помилок нові слова:

Брати, топта́ти, молоти, пити, рвати, пекти, терти, чистити, пустити, плутати.

110. Одноразова й багаторазова дія

Дієслова можуть визначати одноразову дію, наприклад: ви́везти, ви́нести, ви́пити, ви́бити, і багаторазову дію, напр.: виво́зити, вино́сити, випива́ти, вибива́ти і т. д.

Назвім не менше 10 пар дієслів, де перше визначало б одноразову, а друге — багаторазову дію. Кожна пара цих дієслів мусить мати один і той же корінь.

111. Дія закінчена і не закінчена

а. Яку дію, закінчену чи не закінчену, визначають дієслова одноразової дії? У якому часі їх не вживають?

б. Назвім не менше 10 пар таких дієслів, щоб у кожній парі перше визначало закінчену дію, а друге — не закінчену. Кожна пара мусить мати один і той же корінь.

112. Пряме й переносне значення дієслова

У яких з поданих виразів дієслова вжиті у властивому, або прямому значенні, і в яких не у властивому, а в переносному значенні?

1. Кинути грудку — кинути працю.
2. Піймати облизня — піймати муху.
3. Зав'язати знайомство — зав'язати вузлика.
4. Порушити ґрунт — порушити питання.
5. Розвалити справу — розвалити хату.
6. Зломити ногу — зломити спротив.
7. Підняти з підлоги олівець — підняти тривогу.
8. Взятися за розум — взятися за клямку дверей.
9. Загубити гроші — загубити думку.
10. Піднести руку — піднести настрій.
11. Розпалив вогонь — розпалити пристрасті.
12. Клепати косу — клепати язиком.

113. Пояснім!

Які різні значення можуть мати подані тут слова й вирази? Складім речення.

Ка́ркати.	Торохтіти.
Пиляти.	Врізати дуба.
Підвести.	Роззявити рота.
Підкувати.	Ловити ворон.
Дзвонити.	Піймати ґаву.

1) На будь-кого....
2) Від будь-чого....
3) Проти когонебудь....
4) До чогонебудь....
5) Через будь-що....
6) За щонебудь....
7) Перед кимось....
8) Від такого-сякого....
9) Із бозна-яким....
10) Поперед іншими....

98. Знайдім!

а. Якого кількісного числівника і особового займенника треба з'єднати докупи за допомогою апострофа, щоб разом вони створили іменника на два склади. Той іменник матиме різне значення залежно від того, де ви поставите наголос: чи на першому, чи на другому складі.

Знайдім і придумаймо з ними два речення.

б. До чотирьох іменників: **кір, бір, повість, тло** додати приростками особові займенники так, щоб здобути іменники з новим значенням.

Знайдім їх і придумаймо з ними речення.

99. Чи знаємо?

Чи знаємо, як писали про себе наші предки в давній Україні замість теперішнього **я?**

VIII. ДІЄСЛОВО

100. Знайдім!

Провідник гри виразно читає подані далі вірші, а учасники гри в цей час занотовують собі на папірцях потрібне за умовою:

а. Знайдім речення, у яких дієслово вжите в минулому часі, і скажім, скільки цих речень. Скажім також, чи є в цьому вірші уособлення і яке саме?

Грудень

Всі річки тепер в обнові, —
Біле скло над бережком.
Ходить Грудень по діброві,
Застеляє світ сніжком.

Вишні в інею розквітли,
В білих шубах всі дубки.
Позирають ночі світлі
В розмальовані шибки.

Є вже саночки новенькі,
Є хороші ковзани.
А мороз веселий дзенька,
Налітає з далини!

І така привітна й люба
Тиша білої зими,
І в кімнаті тепла груба,
Й нові книги на столі.

(Т. Масенко)

б. Знайдім наказовий спосіб дієслів, занотуймо їх і скажім, скільки їх усіх.

114. Створім дієслова

а. Візьмім три особові займенники (перші два у множині, а третій в однині) і з'єднаймо їх докупи так, щоб створилося дієслово в неозначеній формі. Цього дієслова вживають для означення закінченої одноразової дії охайности.

б. Із двох особових займенників (не змінюючи їх) треба створити дієслово, яким визначають вигуки голодних вовків.

в. Із речення: **"Я бачив їх на концерті, а ти чомусь не спостеріг"** — візьмім три окремі слова і (не змінюючи ні їхніх форм, ні послідовности) створім дієслово у неозначеній формі.

IX. ПРИСЛІВНИК

115. Пояснім

а. Скільки всіх частин мови, скільки з них змінних і скільки незмінних? Назвім окремо всі змінні та окремо всі незмінні.

б. Чи прислівники є змінною, чи незмінною частиною мови?

в. Чи до одної й тої ж частини мови належать слова **крізь** і **скрізь**?

г. Чи можуть прислівники мати ступені порівняння?

ґ. Чи є яка різниця між словами **мимохідь** і **мимохіть**?

д. Чи є прислівник у цьому реченні: ""Пісня билась об стовбури дерев, стозвуко відгукувалась у нетрях"?

116. Знайдім у цих реченнях прислівники, якщо вони там є:

а. Влізла баба в очерет — ні назад, ні наперед (фолкльор).

б. Годі нам, Музо, пісні співати й тішити серце своє! (П. Мирний).

117. Назвім прислівники з протилежним значенням до поданих тут:

а) Швидко.
б) Близько.
в) Довго.
г) Рано.
ґ) Гарно.
д) Гірко.
е) Низько.
є) Голосно.

118. Хто краще?

Керівник гри читає уривок з народної пісні, а учасники гри записують усі прислівники, які там є.

Ой на горі та женці жнуть,
А попід горою,
Яром долиною,
Козаки ідуть.

Гей, долиною гей, зеленою
Козаки ідуть.

Попереду Дорошенко
Веде своє військо,
Військо запорізьке,
Гей гарненько!
А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн і люльку,
Необачний!

119. Знайдім прислівники та утворені від них слова

а. Перше слово — це односкладовий прислівник. Його ми вживаємо, коли щось зблизька показуємо. Як додамо до нього спереду приголосний звук, отримаємо інше слово, але вже іменник. Це буде назва великої травоїдної тварини з чималими й дивними рогами.

б. Перше слово — також односкладовий прислівник. Його ми вживаємо, коли щось показуємо віддаля́. Як додамо до нього спереду приголосний звук, дістанемо тоді інше слово, іменник. Визначатиме він те, що часто трапляється нам, коли спимо.

120. Знайдім приростки у таких прислівниках, якщо вони є:

а) холоднувато;
б) наперекір;
в) наперебій;
г) відколи;
ґ) напоготові;
д) веселіше;
е) напохваті;
є) подекуди;
ж) низько;
з) повсякчас, повсякчасно.

X. ПРИЙМЕННИК

121. Важлива роля прийменників

а. Ужиток того чи іншого прийменника при одному й тому ж слові, навіть тоді, коли те слово само лишається без зміни, надає виразові зовсім іншого значення. Простежім, наприклад, за цією зміною при особовому займеннику ме́не (родовий-знахідний відмінок від “я”):

у ме́не, під мене,
до мене, від мене,
за мене, поперед мене,

про мене, на мене,
без мене, позад мене.

Як бачимо із цієї колонки виразів, слово "ме́не" увесь час лишається незмінним. Але зміна одного прийменника на іншого надає виразові кожного разу цілком іншого значення.

Складім 11 речень, уживши в кожному один із цих виразів.

б. Замінім займенник **мене** у поданому передніше прикладі на іменник **батька** (родов. або знахідний відмін. **від батько)** і простежім за зміною значення цих виразів. Складім речення.

122. Перетворім прийменник на прислівник

Які прийменники перетворяться на прислівники, як до них у кінці додати звук **у**?

123. Чи ми добре вміємо розрізняти, коли треба вжити прийменник "по", а коли "за"?

а. Коли можна й треба казати "пішов по воду", "пішов по брата"?

б. Коли можна й треба казати "пішов за водою", "пішов за братом"?

в. Знайдім, у яких реченнях, під яким числом помилково вжито "за" або "по" і пояснім.

1) Або ви, тату, йдіть у ліс по дрова, а я буду дома, або я буду дома, а ви йдіть по дрова — усе ж комунебудь та треба йти! (Фолкльор).

2) Пелікани літають за сотні миль до річок за рибою.

3) А я собі пливла за водою, поки сестри не зустріли, не взяли з собою". (Т. Шевченко)

4) Василю, ходімо в ліс по ягоди! (Б. Грінченко)

5) Страшно було бойкові в ліс за дровами піти.

6) За думою дума роєм вилітає; одна давить серце, друга роздирає, а третяя тихо, тихесенько плаче у самому серці, може й Бог не бачить. (Т. Шевченко)

7) Можете вже завтра в ліс за дровами їхати.

8. В ліс зелений по горішки літом я ходила та на греблі, коло броду, парубка зустріла. (Я. Щоголів)

9) Я збираюся по хліб на села їхати і дещо придивитися там. (І. Ле)

10) — Знову за грибами!
— Так, за грибами.

11) Марта взяла відра і пішла по воду. (Федькович)

12) Тільки скрипне хвіртка або щось за вікном, Мотрі так і здається, що це вже йдуть по її душу. (П. Мирний)

13) Він їздив щоліта в Ростов за рибою, і ми вважали його за багатія. (П. Панч)

XI. СПОЛУЧНИК

124. Пояснім

а. Яке завдання виконують сполучники? Подаймо зразки речень із сполучниками.

б. З поданих сполучників відділім окремо первісні сполучники від похідних: і, щоб, й, а, хоч, та, мов, бо.

в. Котрі сполучники назвемо єднальними, а котрі протиставними?

г. Яке значення має сполучник "та" — єднальне, чи протиставне, чи одне і друге?

XII. ВИГУК

125. Відтворім крики й голоси птахів:

а) зозулі, б) ворони, в) гуски, г) качки, ґ) курки, д) горобця...

126. Відтворім крики й голоси тварин:

а) кота, б) собаки, в) кози, г) корови...

127. Знайдім вигуки

1) Сорокатий дятел має голос, але крик його досить одноманітний — "кік-кік... кік-кік..." (М. Шарлемань)

2) Ку-ку! Ку-ку! — чути в ліску.

3) Гей, гей, гей, мій чорний воле!
Нива довга, в стернях поле...
Вітер віє-повіває,
Казаночок закипає. (Я. Щоголів)

4) Наступив на суху гілочку, а вона — трісь! І сполохав зайця. (Фолкльор)

5) Аж ураз гукають: "Цить!"
Вся жінота поніміла:

Бий тебе небесна сила! —
На помості Лесь стоїть. (Б. Грінченко)

6) Я луп очима, а він тоді зирк на мене!

7) Сумує він, — аж ось реве,
Аж ось гуде, — і хвиля утікає!..
Аж — гульк!.. З води Дівчинонька пливе
І косу зчісує, і брівками моргає!..
(П. Гулак-Артемовський)

8) Дзьоб, дзьоб! дзьобка маленька,
Повідай, повідай, де твоя ненька? (Дитяча пісня)

9) Дівчинонька гірко плаче,
Соловейко все те бачить
Та щебече: тьох, тьох, тьох! (М. Кропивницький)

10) Цвірінь, цвірінь, журбу покинь, — клопочуться горобчики. (Л. Глібів)

11) Хто знає Оржицю? А нуте обзивайтесь!
Усі мовчать. Гай-гай, які шолопаї!
Вона в Сулу тече у нашій стороні.
(Ви, братця, все таки домівки не цурайтесь)!
(Є. Гребінка)

12) Гетьте, думи, ви, хмари осінні!
Тож тепера весна золота! (Л. Українка)

13) Пішли вони на город — гуп, гуп! Узяв дід ріпку за чуб... (І. Франко)

14) Як ось — трус, галас, крик!... весь двір загомонів:
Цу-цу, Рябко! ... На-на! Сюди Рябка кликніте!
(П. Гулак-Артемовський)

XIII. ЛОГІЧНИЙ НАГОЛОС

128. Логічний наголос у реченні

У кожному слові є наголошений склад, наприклад: слово **село́** має наголос на другому складі; слово **де́рево** має наголос на першому складі тощо. Але, крім того, ми робимо й особливий притиск голосом і на окремих словах речення, щоб виділити їх у своїй мові. Це зветься логічним наголосом. На питання: "**Хто** сьогодні буде чергувати?" — ми відповідаємо, наприклад: "Сьогодні буде чергувати **Петро**". Притиск голосу у питанні зроблено на "хто", а у відповіді на "Петро". Або на

питання: **“Де** моя книжка?” — відповідають, наприклад: “Ваша книжка **в хаті**”. І т. д.

а. Для гри у визначення логічного наголосу беремо речення: **“Я піду додому”.** Керівник гри завдає по черзі учасникам гри питання, а учасник гри, до якого це питання звернене, проголошує дане речення не змінюючи його, але з відповідним до питання нáголосом. Слова з логічним наголосом складені чорним друком.

Питання: 1) **Хто** піде додому: ти, чи брат?
2) Ти **підеш чи поїдеш** додому?
3) Ти підеш **додому чи до бібліотеки?**

б. Для такої ж гри, для визначення логічного нáголосу, беремо інше речення: “**Хто зробив шкоду**”. Відповіді даються цим реченням. Міняється тільки логічний наголос на словах.

Питання: 1) **Хто** зробив шкоду?
2) Це хтось із вас **зробив** шкоду, чи **само зіпсувалося?**
3) Ти (Петре, Іване) зробив **шкоду чи помилку?**

129. Чи можна?

Чи можна наступне речення — **“Нам мрія шлях квітками вслала”,** що його взято з віршу О. Олеся, проказати аж п’ять разів кожного разу надаючи змістові його **нового** відтінку?

Як скажемо, що можна, то як саме?

XIV. ШВИДКОМОВКИ, АБО СКОРОГОВІРКИ

Кожен з учасників гри має запропоновану йому швидкомовку вимовити 10 разів швидко, виразно й без зупинок. Усі звуки має вимовляти цілком ясно, без помилок — це основна вимога.

Матеріял узято з різних джерел, дещо змінено або й цілком придумано.

1) Біг пес через овес.
2) Одні жнуть, інші ждуть.
3) Піди туди, не знаю куди.
4) Косú коса, поки росá.
5) Швидкий швидко швендяє.
6) Дзвенить косá, немов оса.

7) Ми йдемо покосами, босі ноги росимо.
8) Одна була хустинка, та й ту в воду впустила.
9) Вони дуже сварилися, поки раки зварилися.
10) Йосип траву косить, а Пархвил коровам носить.
11) На горі пасеться коза, на траві велика роса.
12) І швець, і жнець, і на дуду грець.
13) Не в тому сила, що кобила си́ва, а в тому, що не везе.
14) Шуліка в повітрі шугає, здобичі шуліка шукає.
15) Пилип, як шевська смола до чобота, прилип!
16) Пилип до пофарбованого паркана́ прилип.
17. Потап погнав вівці пасти, Остап почав копи класти.
18) Прокіп з прокопенятами та зайшов до Трохима з трохименятами.
19) Комар косаря́ вкусив, косар комара убив.
20) Зачини бо, Ничипоре, сінці, то я буду рахувати червінчики в скриньці.
21) Пішов Охрім, кипів окріп, і прийшов Охрім — кипить окріп.
22) Сонце світить цілий день, зайчик вискочив на пень.
23) Казав котові кріт: "Я з тобою квит!"
24) Решето торохкоче, чогось воно хоче!
25) Шевчик із шевчиком сварився й шпарко шевською смолою бився.
26) Плигнув кіт на наш пліт, та пліт поламався, і кіт налякався.
27) У житі перепілка ходить, малі перепелята водить.
28) Одна копа копачем, друга копа копачем... (і так до десятої копи копачем).
29) Перший прийшов і шворінь знайшов, другий прийшов і шворінь знайшов... (так до десятого).
30) Тільки цвіркун цвіркоче в житі та підпадьомкає перепелиця.
31) На дворі трава, на траві дрова́.
32) Під вербою джерельце, наче дзеркальце.
33) Гнат не винуват — винувата ота хата, що пустила в хату Гната.
34) Ідуть до школи школярі у карпатському селі.
35) Бродить березень між березами, білим поясом підперезаний.
36) Подивись-поглянь: понад водами ідуть берізоньки хороводами.
37) Сміхом смійся ти сміливо і розсмішуй реготливо, сміхотворчости сміхун, ой смішний ти реготун!

XV. ЗАГАДКИ Й ЗАГАДКОВІ ПИТАННЯ

(З різних джерел)

131. Розгадаймо загадки!

1) Якщо хочеш ти читати,
То мене повинен знати,
Бо коли мене не взнаєш,
Ти нічого й не вчитаєш!

2) По папері походжаю,
Хоч одну лиш ніжку маю.
П'ю багато, та не їм,
Всячину вам розповім.

3) Сім хусток на собі маю
І ніколи не скидаю,
А як хто здирає їх —
Плаче навіть і крізь сміх.

4) У нашої бабусі
Сидить дід у кожусі,
Проти печі гріється,
Без водички миється.

5) Сопе, хропе, часом чхає,
На морозі замерзає,
Бо одежини не має.

6) Біле — як сніг,
Надуте — як міх,
Лопатами ходить,
А рогом їсть.

7) Січеники січуть,
Товченики товчуть,
Мокрий Мартин обертає, —
Ану, хто вгадає?

8) Біжить корова, гладка й здорова;
За нею телята, усі близнята.
Утікайте з дороги, бо візьме на роги!

9) Два кільці, два кінці, а посередині — ґвинтик.

10) Їду, їду — ні дороги, ні сліду.

11) Прийшла баба до нас нині,
У червоній сердачині.
Як ми її роздягали,
З плачу очі протирали.

12) Не кущ, а з листочками,
Не сорочка, а зшита,
Не людина, а розповідає.

13) Біла рілля, чорне насіння.
Лише той його посіє,
Хто розуміє.

14) Лежить колода серед болота,
Не згниє і не заржавіє.

15) Батько тисячі синів має, кожному мисочку справляє, а собі — ні.

16) Біленьке поле, гусак на нім оре, а чорне насіння лиш мудрий посіє.

17) За білими березами талалай плеще.

18) Зріжу голову, вийму серце, дам йому пити — буде говорити.

19) Біжить свинка, вирізана спинка, обернеться назад — аж і сліду не знать.

20) Без вікон, без дверей, а повна хата людей.

21) Їла, їла дуб, дуб та зломила зуб, зуб.

22) Що то за гість, що тепло їсть?

23) Який дзвоник не дзвонить?
24) Яке море не має води?

132. Питання-загадки

1) Чи всякий журавель — птах?
2) Чи всяка кобила — молокоїдна тварина?
3) Чи всяка кішка може нявкати?
4) Чи у всякому лузі ростуть дерева?
5) Чи всі ноти пишуться для співаків та музи́к?
6) Чи всяке поле можна плугом орати?
7) Чи всяке сонечко гріє та світить?
8) Чи завжди слово **віз** означає господарський прилад чи знаряддя, на якому щось возять?
9) Чи всякий **лік** вживається від якоїсь хвороби?
10) Чи завжди слово **до** є прийменником?
11) Чи все те, що має ніжки, може ходити?
12) Чи слово **замок** завжди визначає одно й те ж?

133. Жартівливі питання

1) Чи можна із слова **доля**, не міняючи звуків, зробити дві співацькі ноти?
2) Чи можна з **кози** зробити козака?
3) Чи можна з **сухої трави** зробити частину сільської хати?
4) Чи є такі люди, що, окрім язика, мають ще й язичок?
5) Що можна мати навіть у порожній кишені?

134. Будьмо кмітливі й даймо правильну відповідь

1) Що гора має, долина має, а горб того не має?
2) У якому лісі не може сховатися навіть живісінький заєць?
3) Як з озера можна в одну мить зробити ніщо?
4) З назви якої пори року, змінивши один перший звук, можна здобути назву річки, що тече в північній частині Лівобережної України?
5) Що вийде, як взяти 40 А?
6) Чи можна з двох особових займенників, зведених докупи, зробити дієслово, що означає дію, в якій послуговуються водою?
7) Коли кажуть **дя́кую**, а коли — **дяку́ю**? (порівняймо: дя́кувати — дякува́ти).

135. Річка — риба

Назва річки на Полтавщині, що про неї є згадка у “Сло-

ві о полку Ігоревім": "Комоні ржуть за . . . . . ". Вона ж назва риби. Назвіть їх.

136. Що це за слово?

Назва дикого зілля із жовто-білою квіткою. Вона ж стала назвою міста за такою ж назвою річки, що вливається там до річки Сули, яка є допливом Дніпра. Цю назву міста московські русифікатори, що намагаються нищити й спотворювати українську мову, примушують — в офіційному вжиткові: на географічних мапах, у книжках, газетах тощо — перекручувати на московський лад. На жаль, дехто й з українців на еміграції несвідомо наслідує їх.

137. А що це за слова?

Перше слово означає те, що батько чи мати розповідають або читають малим своїм дітям. Складається воно з п'яти звуків. Як же в тому слові змінити середній приголосний звук на інший приголосний, то здобудемо нове слово, і визначатиме воно водоплавного птаха.

138. Хто я?

Я по небу скрізь гуляю
І, як треба, то скропляю
Землю я дощем.
Якщо ж звук задньоязи́кий,
Що хропе, мов вепр той дикий,
Ненароком десь згублю
Та ще й наголос зміню, —
То в страшне перетворяюсь
І у темряві ввижаюсь
Всім я страхунам.

XVI. АНАЛІЗА ЗМІСТУ РЕЧЕНЬ

139. Пояснім, коли вживаємо цих виразів, приказок та прислів'їв, і що вони визначають:

1. Голову даю на відру́б!
2. Як Пилип із конопель.
3. Язиката Хвеська.
4. Витрішки ло́вить (або ловив).
5. Добре роби — добре буде!
6. Про вовка помовка, а він — у хату!

7. Не по коневі, та по голоблі.
8. Молоти легко язиком, та важко перти плуга.
9. Не кажи гоп, поки не перескочиш!
10. Чого не навчиться Івась, того не знатиме й Іван.
11. Життя прожити — не поле перейти.
12. Чия б казала, а чия б і мовчала.
13. М'яко стеле, та мулько буде спати.
14. Не так тії вороги, як добрії люди.
15. Слово не горобець: випустиш — не впіймаєш.
16. Дзвін до церкви скликáє, та сам у ній не буває.
17. Не дав Бог жабі хвоста, а то всю траву ви́толочила б.
18. Брехнею світ пройдеш, та назад не вернешся.
19. Під носом косовиця, а на розум ще й не брано.
20. Намолов три мішки гречаної вовни.
21. Стук, грюк — аби з рук!
22. На вгороді бузина, а в Києві — дядько!

XVII. ГОМОНІМИ

140. Розшук звичайних гомонімів

Керівник гри нагадує, що гомоніми звуться слова, які вимовляються однаково, а значення мають різне. Далі пропонує знайти гомоніми у тих парах речень, що їх він буде читати, і пояснити, що в кожному окремому випадкові визначає той чи той гомонім.

а. Що можна мати навіть у порожній кишені?

Наша мати прийшла додому і принесла нам яблук.

б. Сонечко визирнуло з-за хмари і почало пригрівати.

Червоненьке з білими краплинами на спині сонечко злізло мені на палець.

в. Хлопець почав м'яти папір, щоб заткнути ним дірку.

Ми хотіли купити насіння м'яти, щоб посіяти в садку цю приємну пахущу рослину.

г. Він вибрав собі три найкращі малюнки.

Не три дуже очей, бо будуть боліти.

ґ. Микола взяв ніж і перерізав мотузку.

Я швидше, ніж він, збігаю додому.

(Повторім обидва "ніж" і перевірмо, чи вони зовсім однаково вимовляються, чи трішечки інакше.)

д. Поскочила Орися до дверей, не довго шукала Гриви, зараз привела його перед панотця (П. Куліш).

Орися ти, моя ниво, долом та горою, засівайся, моя ниво, долею ясною (Т. Шевченко).

141. Знайдім потрібні слова

а. Знайдім слово, яке означає те, чим відчиняємо замок у дверях, деколи — стрій перелітних птахів восени, а також місце, де з землі витікає вода.

б. Цим словом означають те, що мають рівночасно і корабель, і людина.

142. Хто швидше?

У цих чотирьох малих уривках знайдім спільні для них слова-гомоніми й пояснім, що вони означають.

Дівчина пóле й співає. (М. Рильський)

Подивіться ви у поле, як засіяні лани!

Поле вранці на городі зіллячко бабуся; а між зіллям, похилившись, спить її Маруся. (Я. Щоголів)

Гей, гей, гей, мій чорний воле!
Нива довга, в стернях поле.
Вітер віє-повіває,
Казаночок закипає. (Я. Щоголів)

143. Вірш з римами-гомонімами

Сучасна поетка, Г. Чорнобицька, написала і помістила в дитячому журналі "Веселка" отакий дотепний вірш п. з. "Пес Жук упіймав Лиса":

Був холодний місяць Лютий,
лис ходив голодний лютий,
всюди ліз, куди й не слід,
замітав хвостищем слід.

До курей поліз у хижу,
Жук піймав звірину хижу.
Пес до лиса мав відразу,
то й загриз його відразу.

Пояснім ці гомоніми.

144. Гомоніми в художніх уривках

У кожній парі поданих уривків знайдім спільні гомоніми й пояснім їх:

а. Не зідхай, а працюй,
Поки сила ще є,
Тільки праця одна
Гарні жнива дає.

Не зідхай, а працюй,
Марно часу не гай,

Праці щирої жде
Вже давно рідний край. (Б. Грінченко)

**
*

Зелений гай, пахуче поле
В тюрмі приснилися мені, —
І луг широкий, наче море,
І тихий сум по кружині.
Садок приснився коло хати,
Весела літняя пора... (П. Грабовський)

б. Ще роса з житів не спала,
Ми взяли бруски й клепала
І з зорі
Гострим коси, в ручку йдем,
Колос під ноги кладем —
До зорі! (Як. Щоголів)

**
*

Спала природа під ковдрою білою,
Снилось їй море
Наскрізь прозоре,
Дно його
Ясмозелене,
Хвилі чи хмари над ним. (О. Олесь)

в. Роси́, роси́, дощику, ярину,
Рости́, рости́, житечко, на лану,
На крилечках, вітрику, полети,
Колосочки золотом обмети. (О. Олесь)

**
*

Оголилось поле од серпа й коси;
Ніде прихилитись крапельці роси́.
(Як. Щоголів)

145. Знайдім гомоніми

Знайдім гомоніми, що повторяються в першому й другому уривкові, та пояснім їх. При першому читанні обох уривків учасники гри уважно слухають. При другому читанні — записують спостережені гомоніми. Потім усно пояснюють їх.

а. Зима сипнула снігом, війнула морозом крізь плетену лісу. Як не затикай крутéнями дірки — не нагріти старої ко-

Я сюди, а він туди...
"Не віддам, — кричить, — нізáщо!
Ти ялинку посади,
А тоді й рубай, ледащо!... (О. Олесь)

3.

Звечоріло. В хмарах небо.
Не блисне зоря ніде.
Обережно, тихо-тихо
Ігор, крадучись, іде.

Ось і річка. Став, — ні звука!
Не здригне травинка, лист,
Серце стукає, як ятел,*)
І нарешті — тихий свист. (О. Олесь)

4.

Хлопчик виріс, став великий, вже й до школи ходить.

148. Які різні значення може мати слово "ручка"? Хто подасть їх якнайбільше?

149. Подаймо різні значення для кожного із цих слів:

а) лава
б) коса
в) горб
г) перо
ґ) вік
д) батьківщина
е) ріг
є) кобзар
ж) лопатка
з) місяць.

150. Вияснім, які різні значення (де пряме, а де переносне) мають одні й ті ж слова у кожній парі поданих виразів:

1) **Голова** зборів — **Голова** тигра.
2) **Кільце** ланцюга — **Кільце** ковбаси.
3) **Вушко** дитини — **Вушко** голки.
4) **Корінь** дуба — **Корінь** слова.
5) **Ріг** вулиці — **Ріг** вола.
6) Добра **рада** — Українська Центральна **Рада.**
7) **Поле,** засіяне пшеницею — **Поле** наукової діяльности.

8) Пожежники зачепили **гаком** горющу деревину — До хутора буде, певно, кілометрів десять із **гаком.**

---

*) Ятел=дятел.

158. Шукаймо синонімів!

Знайдім не менше як по п'ять синонімів до таких слів: 1) Мати. 2) Говорити. 3) **Думати.**

159. Виявім свою умілість

Знайдім не менш п'яти синонімів до кожного із цих слів:

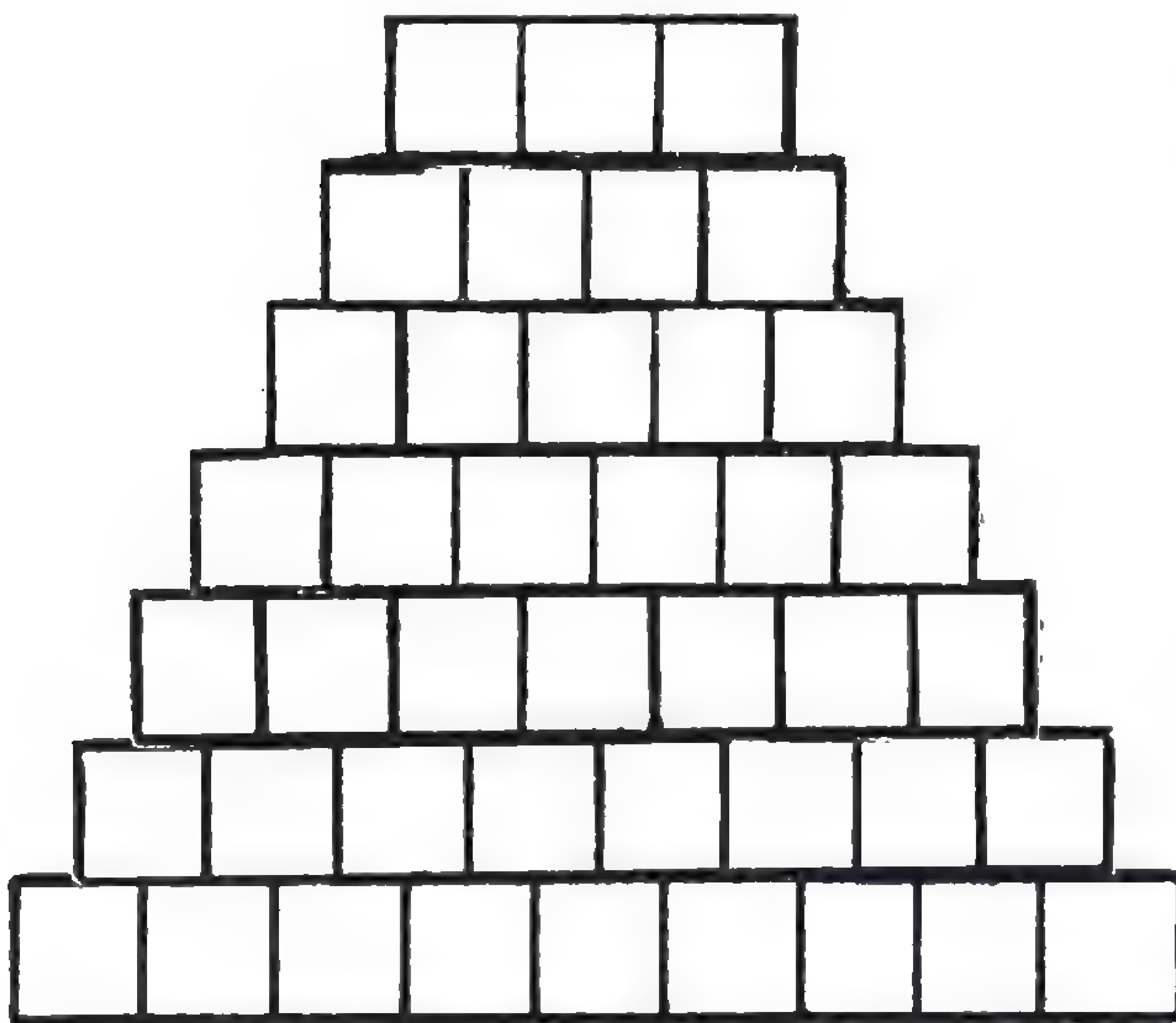
1) ліс, 2) хлопець, 3) кричати, 4) плигáти.

160. Мовні загадки

Як сказати одним словом у кожному з цих трьох випадків:

1) Багато води, 2) дуже багато води, 3) якнайбільше (себто — дуже й дуже багато) води.

161. Піраміда синонімів

Накреслім оту піраміду з кліточок. Найвищий поверх має три кліточки, а кожен наступний, як іти додолу, на одну кліточку більше. Найнижчий поверх має 9 кліточок. Тепер уписуймо поземно у ці кліточки слова, щоб у кожній кліточці була одна літера. Ці слова мають бути синонімами таких понять:

1) ліс, 2) історична українська пісня, 3) капелюх, 4) мислити, 5) хата, 6) розмовляти, 7) сани.

162. Хто знайде більше синонімів?

Учасникам гри дається завдання вибрати якнайбільше слів з вірша "Жовтень" і підшукати для кожного з них синоніми чи синонімічний вираз.

Жовтень

Подивись: на видноколі
Мов змінилися ліси.
Хто це їх у жовтий колір
Так барвисто покрасúв?

"Найбільше й найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування".

Панас Мирний (1849-1920)

* * *

Рідна мова — то безцінне багатство, в якому народ живе, передає з покоління в покоління свою мудрість і славу, культуру й традиції. У рідному слові народ усвідомлює себе як творчу силу. Слово рідної мови — могутній засіб передачі від покоління до покоління історичного, культурного, морального, естетичного, побутового досвіду народу. Рідне слово — то невичерпне, животворне й невмируще джереló, з якого дитина черпає уявлення про навкóлишній світ, про свою родину, про своє село й місто, про ввесь свій край...

Віками український народ творив це багатство, відкладаючи в скарбницю рідної мови найдорожчі перлини думання, почуття, фантазії...

Людина, яка не любить мови рідної матері, якій нічого не промовля рідне слово, — це людина без роду й племени...

Сухомлинський, учитель української школи в підсоветській Україні

ВІДПОВІДІ

І. Звуки й букви

2. а) Можливі: Бій — Бій козаків з польським військом під Берестечком.
Лій — Воловий лій колись уживали на свічки
Мій — Мій зошит на столі.
Сій — Сій мак навесні.
Дій — Я не розумію його дій.
Вій — Вій зерно, поки вітер, бо віялка зіпсувалася.
Тій — Тій ялині вже сто років.
Цій — Цій дівчині 15 років. І т. д.

б) Можливі: Січ — Запорізька Січ.
Сів — Я сів на стілець.
Сік — Березовий сік дуже смачний.
Сіль — Сіль солона, а перець гіркий.
Сіл — На Карпатах чимало гуцульських сіл.
Сім — "Сім день до Лубень, до Києва — три дні".
Сіп — Хлопець — сіп мене за руку!
Сіть — Рибалка сіть закинув. І т. д.

в) Можливі: рік, вік, лік, бік, сік, тік, пік...

3. а) Кіт — тік; кат — так;лік — кіл (кілок); рік — кір (хвороба); лід — діл (низина); рай — яр (йар); бук — куб...
б) Козуб — бузок.
в) Сволок — колос.
4. Дід, біб, вів, Тит, око...
5. Тісто — місто.
6. Потоп, Пилип, корок, наган, шалаш (курінь)...
7. Мають різні значення. Ясла — пристрій чи загородка, куди кладуть сіно для худоби. Ясна — та частина щелепів, що на ній прикріплені зуби в роті.
8. Роса — оса.
9. Двір — твір.
10. Збірка — зірка.
11. Рим — Крим.
12. а. "Цариця мала на голові корону, а царівна — золочене чільце".

б. 1. полиці, 2. ногами, 3. казку, 4. павич, 5. пластинки, 6. горошок, 7. плащ, 8. помила.

в. 1. в — замовкнути, 2. в — мавпа, 3. р — стрілець, 4. т — недолітки, 5. ь — бузьки.

г. 1. міряли, місці, школу, 2. "Каменярі", 3. цур!

13. а) Рілля, гілля, зілля, кілля...

б) Л — Рілля, зілля, гілля, кілля, бадилля, весілля, дозвілля, безділля...

Н — Насіння, питання, оповідання, насіння, знання...

С — Полісся, узлісся, кісся́, колосся, волосся...

Т — Багаття, лататтяч, зайняття, завзяття...

Ч — Клоччя, ломаччя, узбіччя, сторіччя...

14. а) Дзьоб, дзиґа, джерело, джміль, джиґун, дзвеніти, дзвіниця, джеркотіти...

б) Десять місяців (за винятком лютого й листопада).

в) Кінь, олень, лось, ведмідь, рись, журавель, горобець, лебідь, окунь, карась, джміль, міль...

г) Павлусь, Петрусь, Митрусь, Олесь, Кость, Гриць...

ґ) Кільце, сальце, пальчик, вчителька, бульба, булькіт, бренькіт, дзенькіт, Зінько, сльоза, сьогодні, льох, льон, цяцька...

15. Можна, наприклад: **Кінь** (тварина) — **кін** (поміст у театрі для артистів); **Казань** (місто коло річки Волги) і **казан** (посуд, частина парової машини); **сіль** — **сіл**; **піль** (родовий відмінок множини від слова поле, інша форма — "полів", і **піл** (у селянській хаті, що означає ліжко); **перелазь!** (наказовий спосіб від дієслова перелазити) і **перелаз** (місце для перелазу); **влізь!** (наказовий спосіб від влізти) і **вліз** (минулий час 3-ої особи однини від влізти); **Панька** (родовий відмінок від Панько) і **панка** (родовий відмінок від панок).

16. а) сіно — сіни; **б)** сім, сам, сом, сум; **в)** гнів, гнув, гнав, гнив.

17. а) Болото, озеро, море, річка (звук **О**).

б) Береза, дуб, бук, яблуня, бузок (звук **Б**).

в) Лишилось **і**.

18. а) "Учітеся, брати мої..." **б)** "Давно те минуло..." (закінчення з поеми "Гайдамаки"). **в)** "Дружній череді вовк не страшний". **г)** "Через попові лози скакали бігцем кози: то вгору, то вдолину, то в рожі, то в калину".

19. Хотіла спитати: "Чай чи кава?"

20. Біб — дід.

21. Дуб, зуб, піт, лік.

22. Мак, око, рак, еге. Згори вниз буде: **море.**

23. Матка, латка, хатка, гатка, жатка.
24. Шевченко.
25. Сто, тік, око.

II. Словотвір. Корінь-приросток-наросток

26. а) Мають спільний корінь **щад**, що означає збереження чогось.

б) Мають спільний корінь **діл-дол** (**діл** у закритому складі, а **дол** — у відкритому) **Поділ** — це нижня частина Києва, що коло Дніпра; **долина** — запáдина, низина, отже — нижня частина місцевости; **подоланий** — повалений униз, на землю, додолу.

в) Долина, долівка, долі (внизу, на землі, на підлозі), додолу, долішній, подолати, подоланий, Поділля, подолянин, поділ (низ) тощо. Але пóділ — з наголосом на **о**, має корінь іншого походження, що означає ділення, роздрібнення чогось.

г) У цих словах спільний корінь **теч, тек — тіч, тік,** що визначає течіння, рух рідинú. У цьому корені ми спостерігаємо перехід **ч** у **к** та **е** в **і.**

ґ) У всіх цих словах є спільний корінь **під,** що означає місце нижче розташоване у порівнянні з іншим.

У заповіднику Асканія Нова, у Степовій Україні, є, наприклад, **Чапельський Під,** відома там низина, або западина. Можна також почути такі речення: "Спідня (себто — нижня) скоринка у хлібі підгоріла". Або: "Зачерпни зісподу гущі", себто — з самого низу, з самого дна.

д) Є спільний корінь **мар-мар.** Мáри — це дерев'яні ноші, на яких виносили труну з мерцем. **Марá** — це поява (часто-густо лише в уяві людини) чогось страшного, що нагадує мерця.

е) Перші сім слів мають спільний корінь **ступ,** що означає ступати ступнею ноги, рухатися вперед ("пóступ"). Два наступні слова мають вже інший корінь — **студ,** що означає студити, прохолоджувати, простуджувати.

27. а) Можливі: ліс, лісок, лісочок, лісище, лісовик, лісовий, лісний, лісництво, лісистий...

б) Можливі: пролісок, перелісок, залісся, узлісся, підлісся, Полісся, заліснювати, обезлíсити...

в) Можливі: рóзмір, намір, замір, надмір, перемір...

г) Заїхати, переїхати, від'їхати, поїхати, наїхати, з'їхати, під'їхати...

ґ) Забій, перебій, відбій, набій, підбій, прибій, розбій, пробій, наперебій.

28. а) Правильно тільки: **прекрасний** і **прибитий.**

б) Прекрасний, прегарний, прехороший, предобрий, предивний, препишний, презлющий, прехолодний, превеликий, преніжний...

в) Приймак, привід, придача, прислів'я, прибудівка, приязнь, приятель, прибуток, присмак, примус...

29. а) Напис, напад, наказ, нарізка, набуток, наросток, наїзд, надум, наклеп, навар...

б) Розкіш, розвага, роздум, роздоріжжя, розподіл, розвиток, розмова, розпис, розділ, рознос.

в) Безладдя, безхліб'я, безвіддя, безділля, безпека, безсоння, беззахистя, безробіття, безмежжя, бездоріжжя...

30. а) Малюва́ння, полювання, рубання, здирання, сту́кання, ковта́ння, гукання, співання, літання, бігання...

б) Сидіння, садіння, плетіння, моління, світіння, носіння, потіння, голосіння, цвітіння...

31. Можливі: **міра, мірка, мірянка, міряти, міряний, міро́шник, мірчу́к...** Розмір, розміряти, переміряти, відміряти, на́мір, намі́рятися, поміркований...

32. Буря — **буряк.**

33. Не споріднені. **Порося́** — молода свійська тварина, дитина свині. Свині поро́сяться, приводять поросят. **Поро́сся** — назва місцевости по річці Рось на Київщині, про яку згадується у творах Ів. Нечуя-Левицького. **Поро́ша** — легенький сніжок, що ледь-ледь припорошив землю, вкрив її ніби дрібним порохом, пилом.

34. Перша колонка слів визначає річ, предмет. Друга колонка слів — дію, процес. **Гойдалка** — річ, на якій гойдаються. **Гойданка** — дія, процес гойдання. **Сіялка** — сільськогосподарське знаряддя, вживане для засіву поля зе́рном. **Сіянка** — сама дія сіяння. Проте у виразі "цибуля сіянка" — це та цибуля,що була посіяна (з насіння), а не посаджена. **Віялка** — сіль-госп. знаряддя для віяння зе́рна, очищування його від полови. **Віянка** — дія, віяння. **Ко́взалка** — місце, де ковзаються. **Ко́взанка** — сама дія ковзання, скажімо, на ко́взанцях чи ковзана́х. **Роздягалка** — кімната, де роздягаються, скидають верхній одяг. **Роздяганка** — дія, когось роздягають.

35. а) Пiдда́шшя, ширше за звичайне місце під дахом, що виступає далі за зовнішню стіну будівлі (комори, хати тощо). Також господарське накриття дахом для захисту від дощу й сонця, яке тримається лише на стовпах без стін.

б) Підха́ття, найнижча частина хати, що частково або й уся розташована нижче поверхні землі. Називають цю частину ще пивни́цею (з польської мови) і підва́лом (з московської) і відповідає вона англійському **basement.**

III. Частини мови

36. а) Може бути іменник (залізна руда, манґанова руда). Може бути прикметник (руда кішка, руда земля). У кожному окремому випадкові точно встановити, якою частиною мови є те чи те слово, можна тільки тоді, коли його вжито в реченні.

б) Перелаз — іменник, визначає місце, де перелазять; **перелазь** — наказовий спосіб від дієслова перелазити.

в) Обидва мали рацію, бо ці слова можуть в одних реченнях бути іменниками, а в інших — дієсловами. Придумаймо такі речення.

37. Перша колонка — це може бути наказовий спосіб від дієслів: солити, насипати, косити, полоти, горіти, росити. Крім того: коси́, поли́, гори́, роси́ можуть бути також іменниками в родовому відмінку однини від коса, пола, гора, роса. **Друга** колонка — це іменники в різних відмінках однини й множини, а саме: ко́си, по́ли, го́ри, ро́си — це називний відмінок множини від слів: коса, пола, гора, роса.

38. У перших двох випадках маємо спершу дієслово, а потім іменника. У третьому випадкові — спершу іменник, а потім дієслово.

39. а) Прийменником (Під горою в'ється річенька). Іменником (Чапельський Під в Асканії Новій).

б) Іменником, дієсловом.

в) Прийменником і вигуком, що утворився з наказового способу дієслова, яке зникло.

г) Іменником (від слова кіт) і наказовим способом дієслова (від котити).

ґ) Іменником: а) назва місяця; б) назва осіннього періоду, коли листя з дерев падає.

д) Іменником в родовому відмінку (Немає роси). Наказов. спосіб дієслова ("Роси́, роси́, дощику, ярину́!")

40. а) Слово **багато може бути числівником,** як і слова: скільки, декілька тощо. Тоді слово **багато** вживається **з іменником у множині,** або з тою частиною мови, що заміняє іменника у множині. У таких випадках слово **багато** відміняється разом з іменником. Наприклад багато людей, багатьох людей, багатьом людям і т. д.

Слово **багато може бути прислівником,** як і слова мало, трохи, двічі. Вживається з **іменником у однині,** з дієсловами та з незмінними частинами мови. Наприклад: Багато говорити, та мало слухати. Багато вже наговорено. Їм поводилося багато гірше. Випало багато снігу. Прийшло багато народу.

б) Іменником (Ми побачили на піску слід людської

ноги). Прислівником із значенням — треба, варто. (Цього робити не слід!)

в) Іменником ("Ой зійди, зійди, ясен місяцю, як млиновеє коло"). Прийменником, рівнозначним із словом **біля** ("Коло млина, коло броду два гóлуби пили воду").

г) 1) Іменником у значенні "кінець" ("Нема краю тихому Дунаю"). 2) Іменником у значенні "країна" ("Тяжко-важко умирати у чужому краю" — Т. Шевченко. 3) Прийменником у значенні **біля** ("Край слобідки стояла невеличка хатка" — Б. Грінченко). 4) Наказовою формою від дієслова краяти, нарізати (Край вже хліб та будемо обідати).

IV. Іменник

41. Неділя — день святковий, коли не роблять ніякого діла, а відпочивають.

Понеділок — день після неділі, або по неділі. Так само, як кажуть: по обіді, по вечері, себто — після обіду, після вечері.

Вівторок — старовинна слов'янська назва другого дня після неділі. Второй — другий. Цей корінь лишився у деяких наших теперішніх словах: повторити (сказати вдруге), повторювання, вторувати тощо.

Середа — середина тижня. До неї було три дні тижня, і після неї лишається три дні тижня.

Четвер — себто четвертий після неділі день тижня.

П'ятниця — назва п'ятого після неділі дня тижня.

Субота — це єврейська назва дня, що його святкують євреї, тобто жиди; вона залишилась у мові деяких християнських народів.

42. Кóтик — китóк.

43. Кóтик — кóшик.

44. Весна — Десна.

45. Русь — Рось.

46. а) Він знайшов **прúвід** (зáчіпку), щоб посваритися. У темряві йому здалося, що до нього наближається якийсь **прúвид**, а то на мотузці висіла одежа й похитувалася від вітру.

б) Прáник — дерев'яне знаряддя (рівна лопатка з короткою ручкою), що ним сільські жінки вибивали білизну, перучи її в річці чи на ставку. **Пря́ник** — ласощі, солодкий пундик.

в) Свáрка між людьми почалася. **Звáрка** (Зварювання) металевих речей в одне ціле.

г) **Рóзтин** (розріз, розрізання) чогось для огляду середини. **Рóзчин** — розмочування чогось твердого в якійсь рідині, напр., соли, цукру, соди тощо у воді.

ґ) **Гніт** (пригнічування) сильнішого над слабішим, а також — покладена на щось вага. **Гніт** у свічці, що його запалюють.

д) **Потáп** — людське ймення. **Потóп** від великої кількости води, що все затоплює.

47. **Бічок** — зменшене (здрібніле) слово від **бік.** "У дитини бічок болить". **Бичок** — зменшене слово від **бик** з рогатої свійської тварини. **Бучок** — зменшене слово від **бук,** дерево; означає також міцну ломаку, кийок. "У нашому селі чабан убив бучком вовка".

48. **Ясна** в роті, на них прикріплені зуби. **Ясла — в хліві** для трави чи сіна для худоби.

49. Луг — плуг.

50. Груша.

51. **а):** 1) Книгарня.
2) Цукроварня.
3) Броварня, чи пивоварня.
4) **Книгозбірня,** або бібліотека.
5) **Сіно.**
6) Переможець.
7) Книголюб.
8) Правдолюб.

б): 1) Кінець.
2) **Вечір.**
3) Ніч.
4) **Темрява.**
5) Тиша.
6) Тепло.
7) Охайність.
8) Ненависть.

52. Жук, бук, лук, сук, гук.

53. Два, вік, дно, сон, око. Згори вниз у другому стовпці: вінок.

54. Хатка, жатка, гатка, латка, матка.

55. Ґáнок, рáнок, танóк, панóк, дзбáнок.

56. Слова, що вживаються тільки в множині: граблі, двері, сани, ножиці, штани, ворота, обценьки, груди, вила, ясла, хитрощі, Карпати, Броди, Лубні, терези.

57. Можливі відповіді: 1) роззява, 2) ледащо, нероба, 3) ненажера, 4) базікало, пустомеля, 5) розумаха, 6) недотепа, нетямуха, розтелéпа, 7) сирота, 8) каліка, інвалід, 9) забіяка, 10) замазура.

58. **а)** Можливі:робітництво, селянство, людство, народ, молодь, дітвора, гурт, натовп, отара, ломаччя, сміття, пісок, комашня, вороння, собачня, чагарник, сніг тощо.

б) Колосся — волосся.

59. Із поданих слів можна утворити, наприклад, такі двокорінні іменники: листоноша, листопад, вітровій, вітрогон, тепломір, цукроварня, цукровар, книголюб, книгозбірня, вов-

кодав, бурелом, буревій, водотяг, водогін, водограй, снігопад, сніговій, гуртівня.

60. Приклади:

1): а) "В кінці греблі шумлять вéрби, що я насадила" (Пісня). б) У цьому лісі немає вербú.

2): а) "Скакали кози через попові лóзи" (Б. Лепкий). б) З лозú плетуть кошики.

3): а) Дерев'яні дýги лежали купою. б) Я не зміг знайти потрібної дугú.

4): а) Сóсни у лісі були великі й старі. б) Цієї соснú рубати не треба.

5): а) "Упали вже рóси і вкрили покоси..." (Б. Грінченко). б) Росú, росú, дощику, ярину!" (О. Олесь). в) Ніч була тепла і на траві не було росú.

61. —

62. а) Можливі: Стрілець, їздець, знавець, купець, кравець, жнець, швець; молодець, українець, англієць, канадець, американець; горóдець, бур'янець, стілець, дубець...

б) Можливі: Дубок, лісок, льодок, чубок, гурток, свисток тощо.

63. Дощику, житечко, крилечках, вітрику, колосочки, житечко, косоньки.

64. Мандрівник, лікар, учитель і учень, прохач, співак, керівник, спостережник (спостерігач), наглядач, читач, дзвонар, базікало, грач тощо.

65. а) Запоріжжя, Поросся, Полісся, узлісся, Поділля, Закарпаття (Підкарпаття), козаччина, безділля, дозвілля, весілля.

б) Можливі: перенісся, піднебіння, підніжжя, підворіття, підгруддя, безладдя, знаряддя, Розточчя, кліччя, потурання, питання тощо.

в) М'які приголосні подвоюються тільки між двома голосними. У слові ж **підґрунтя** перед **т** стоїть не голосний, а приголосний звук **н**. У слові **подвір'я** немає подвоєння тому, що **р, б, п, в, м, к** — тверді звуки і не подвоюються, і апостроф означає, що звук **р** вимовляється твердо.

66. Оса — роса — коса.

67. Слово **гулі** — синонім слова гуляння, гýлянка. Жартівлива п'єса С. Васильченка називається "На перші гулі".

Слово **ґулі** — синонім слів: нарости, опухи. "Набив собі на лобі дві ґулі".

V. Прикметник

68. а) Це мій **особистий** олівець (Належить мені особисто).

То справа **особлива,** про неї будемо говорити окремо.

Там стоїть **особове** авто, а тут — вантажне.

Складни́й приклад. **Склада́ний** ніж.

Грунтові води (Води в ґрунті, в землі). Він подав **ґрунто́вні** (докладні, важливі) докази.

Чернігів **оточений** лісами. На бе́резі круглі **обточені** камінці.

Писаний рукою лист. **Писальна** машинка. **Письменний** у світі не загине. **Письмовий** стіл.

б) Золотий — зроблений із золота. (Золота каблучка. Золотий перстень. Золоте брязкальце).

Золотий — визначення кольору. (Золота спинка у жучка. Золоте пофарбування. Золотий відблиск).

Золотий — дуже гарний, прекрасної якости. (Золотий чоловік. Золота дитина. Золоте правило).

69. Оленка мала рацію: у слові "надзвичайна" другий ненаголошений голосний звук має бути не "е", а "и", від слова "зви́чай".

70. а) Наприклад:

1) свіжий, чорний, червоний, золотий, дубовий, сосновий, залізний, міцний...

2) літній, осінній, весінній, синій, справжній, пізній, хатній, сусідній...

б) Наприклад:

1) Дерево — дерев'яний, дерев'янистий, деревни́й...

2) Вода — водяний, водянистий, во́дний...

3) Глина — глиняний, глинястий, глинкуватий...

4) Пісок — пісковий, піскуватий, пісочний, піщаний...

Камінь — кам'яний, каменистий, кам'янистий...

71. Протилежні значення: 1) солодкий, 2) чорний, 3) холодний, 4) темний, 5) високий, 6) широкий, 7) дурний, 8) безсилий, слабий, 9) поганий, 10) незнаний, 11) тупий, 12) мілкий, неглибокий, 13) далекий, 14) цілий, 15) короткий, 16) зелений (неспілий), 17) веселий.

72. Наприклад: однорічний, однобічний, одноденний...

73. а) Літний, осінній і т. д.

б) Татів, материн (мамин), бра́тів і т. д.

74. Може, наприклад: старий, безробітний, незнайомий,

учений, стерновий, вартовий, лановий, ланковий, гайовий, курінний, кошовий і багато інших можуть бути і прикметниками й іменниками, залежно від того, як їх ужито в реченні. Ось приклади:

1) Старий дуб, стара корова, старе питання. Тут "старий", "стара", "старе" — прикметники, що їх ужито як означення при іменниках.

2) Старий сидів коло хати, а стара пóралася на городі. Тут "старий" і "стара" — іменники, вони заміняють пропущені іменники "дід" і "баба", або "чоловік" і "жінка".

75. Не можна, бо від відносних прикметників ступенів порівняння не можна утворити.

76. Нижчий, вищий, більший, менший, сердешне. (Ці прикметники вжиті тут як іменники, бо заміняють їх).

77. Козацьке, степова.

78. а) Моторна дівчина (себто — метка, швидка). Моторовий човен (себто — човен, що рухається силою мотора).

б) Крутий схил гори. Цей чоловік страшний крутій (непевний, що може обдурити).

79. Київ, Харків, Зіньків, Станіславів (тепер: Івано-Франківське), Васильків...

80. а) Основне значення прикметників у виразах: гаряча вода, брудна ганчірка, кисла капуста, крилатий птах, ведмежа лапа, сива голова, соковите яблуко, ясна година, тепла одіж, залізна палиця, голосна розмова.

б) Темна ніч. Темні люди.
М'яке крісло. М'яка вдача.
Солодка булочка. Солодка усмішка.
Терпке яблуко. Терпка мова.
Чорні очі. Чорні сили.
Золотий перстень. Золоте серце.
Гірка рідина. Гірка доля.
Прозоре джерело. Прозора думка.

81. Порожня кишеня — в якій нічого немає. Порожня розмова — розмова, що нічого не дає, не цікава, беззмістовна. І т. д.

VI. Числівник

82. а) Три зайці, трьох зайців, трьом зайцям, трьох зайців, трьома зайцями, на трьох зайцях. І т. д., див. граматику.

83. а) тут числівників немає; "тричі" — це прислівник;
б) "тринадцятий" — порядковий числівник;
в) тут числівників немає; "сотня" — це іменник;

г) "сто" і "двісті" — кількісні числівники.

84. Сорок + а (Сорока-білобока).

85. Двоє, троє, четверо, п'ятеро, шестеро, семеро, восьмеро, дев'ятеро, десятеро.

86.

д	в	а
в	і	к
д	н	о
с	о	н
о	к	о

87. а) **півчварта** — три (це слово тут пропущене) і половина четвертого, або три з половиною (3½).

півчвартаста — три (це слово пропущене) і половина четвертої сотні, отже — триста п'ятдесят (350).

б) **дев'ядесят дев'ять** (себто: дев'ять десятків і 9 одиниць) = 99.

88. 1. Два кущі. Два береги. Чотири вчителі. Чотири сéстри. П'ять статтей. Шість хат або хатів. Вісім ден. Дев'ять кіс. Десять багон або бáгнів. Десять лап. Одинадцять серць або сердець. Одинадцять піль або полів. Дванадцять питань. Дванадцять писем.

2. Двоє дверей. Двоє воріт. Троє плечей. П'ятеро дітей. Восьмеро облич. Дев'ятеро солов'їв.

89. Можливі: 1) одногодинна лекція, 2) двогорбий верблюд, 3) тризубе дитинча тощо.

90. Слово **багато** є числівником, коли його вжито з іменником, що піддається рахункові; тоді слово "багато" відміняється, наприклад: багато людей, багатьох людей, багатьом людям, з багатьма людьми, на багатьох людях.

В інших випадках слово **багато** є прислівником, наприклад: а) багато вже говорено, б) багато зроблено, в) багато говорити, та мало слухати тощо.

91. Можливі:

1. Одна голова — добра, а дві — краще. (Нар. приказка)

2. Ой одна я одна, як билинонька в полі. (Т. Шевченко)

3. Мені тринадцятий минало, я пас ягнята за селом. (Т. Шевченко)

4. Ой три шляхи широкії докупи зійшлися. (Т. Шевченко)

в) Тут є: минулий час, теперішній час і наказовий спосіб дієслова.

101. а) Ми йдемо вітати гостей. Він любить витати думками в небесах.

б) Дід був не задоволений і почав на мене буркотіти. Хлопчик щось швидко белькотів, та я не міг його зрозуміти.

в) Зраділа дитина щось лепетіла до матері. Під моїм вікном залопотіли діти босими ногами.

г) Годі вам, діти, гудіти, бо в мене вже й голова розболілася. Не треба даремно ґу́дити чужу працю.

102. а) Дві жінки на базарі сварилися. Яйця вже зварилися, можна їсти.

б) Мори́ти когось голодом. Хворий почав ма́рити, утрачаючи свідомість.

в) Пере́чити — із чимсь не погоджуватися. Пе́рчити — посипати перцем.

103. **Роз**дати, **пере**дати, **під**дати, **до**дати, **при**дати, **від**дати, **про**дати, **на**дати, **ви́**дати, здати, удати, вдати.

104. —

105. Можна, коли ці слова будуть дієсловами, а не іменниками.

Дієслова: а) Від дощів хліб у копах **замо́к.** б) Я хочу **мати** цю книжку. в) Жінка **поле** свою грядку. г) Я **став** ногами на порозі. ґ) Хлопець **ніс** відро з водою.

Іменники: а) На дверях висить **замо́к.** б) **Мати** пішла з дому. в) **Поле** засіяли пшеницею. г) Наш **став** висох. ґ) **Ніс** мій примерз на морозі.

106. а) Я виплачу гроші робітникам. б) Я виплачу (плачем випрошу) грошей на кіно.

107. а) **Кувати, підковувати.** "Коваль коня **кує,** а жаба й собі ногу подає". (Нар. приказ.) **Кувати, або кукувати.** "Зозуля кує, людям роки рахує" (Нар. приказка). "Соловейко щебетав, зозуля кувала. Бодай же ти не діждав, щоб я цілувала" (Нар. пісня).

б) Клепати язиком. Клепати молотком косу.

в) Ми перейняли його на дорозі. Малий перейняв усі братові звички.

г) Топити в печі. Топити в річці у воді.

ґ) Косити траву косою. Косити очима, поглядаючи вбік.

д) Рубати дерево. Рубати словами, гостро говорити.

е) Садити (садовити) гостей за стіл. Садити дерево або насіння.

є) Точити зерно з мішка. Точити баляндраси.

5. Та вже років з двісті, як козак в неволі понад Дніпром ходить, викликає долю. (Вірш А. Свидницького, що став народньою піснею)

6. Ще перші півні не співали, ніхто ніде не гомонів. (Т. Шевченко)

7. Рідна мова! Рідна мова,
Що в єдине нас злива, —
Перші матері слова,
Перша пісня колискова! (О. Олесь).

8. От уже п'ятнадцять літ ми все тягнемо в забрід! (Я. Щоголів)

9. І всі ми, як один, підняли вгору руки,
І тисяч молотів об камінь загуло. (Ів. Франко)

Тут слово "тисяч" є скорочення слова "тисячі". І т. д.

VII. Займенник

92. Зворотний займенник **себе.**

93. Один: себе.

94. Він, тая, ніхто,його.

95. а) Я + ми = Ями.

б) Його, її, їх. Приклади: **Особові:** Я не бачив його вчора. Ми чекали її допізна. Їх не видно було на концерті. **Присвійні:** Я загубив його книжку. До нас приїхала її мати. Їх (їхні) батьки прийшли до школи.

в) Стільки, скільки.

96. 1) Самостійність. 2) Самовидець. 3) Самочуття. 4) Самоповага. 5) Самосуд. 6) Самотність. 7) Самотужки. 8) Самопоміч, самодопомога, самообслуга.

97. 1) На будь-кого надіятися. 2) Від будь-чого відмовитися. І т. д.

98. а) Сім+я=сім'я (сім'я і сім'я́). б) Я+кір; ви+бір; ти + повість; ти + тло.

99. Замість **я** вони казали про себе **аз.** Словом **аз** потім стали називати й першу літеру азбуки, а другу — буки. Відси й пішла назва — **азбука,** або — по-тепе́рішньому — **абетка.**

VIII. Дієслово

100. а) Минулий час у реченні: "Вишні в інею розцвіли". Уособлення: "Ходить грудень", наче він (назва останнього місяця року) жива істота.

б) Усіх десять: вставайте, стрівайте, збирайте, зносьте, зносьте, беріть, беріть, грайте, співайте, стрівайте.

ж) Трубити в трубу, в дуду. Трубити, всім розповідати.

з) Ловити в річці рибу. Ловити ґав (нічого не робити).

і) Вода бовтається в пляшці. Він бовтається без діла.

108. Наприклад: Відпустити хлопця додому. Напустити в хату мух. І т. д.

109. Зібрати —розібрати; **стоптати — розтоптати; змолоти — розмолоти; зшити — розшити; зірвати — розірвати; спекти — розпекти; стерти — розтерти; зчистити — розчистити; спустити — розпустити; сплутати — розплутати.**

(Перед к, п, т треба писати приросток **с**, а не **з**. Але приросток **роз** не міняє свого **з**).

110. Одноразова дія: багаторазова дія:

ви́кликати	— виклика́ти;
ви́знати	— визнава́ти;
ви́дати	— видава́ти;
ви́гукнути	— виѓу́кувати;
розрі́зати	— розріза́ти або розрізувати;
розділи́ти	— розділя́ти або розділювати;
розказа́ти	— розка́зувати;
переда́ти	— передава́ти;
знайти́	— знахо́дити;
урва́ти	— урива́ти;
підрі́зати	— підріза́ти або підрізувати.

111. Наприклад:

прочитати	— читати;	покупатися	— купатися;
збігати	— бігати;	відгуляти	— гуляти́;
сказати	— казати;	дізнатися	— дізнаватися;
подивитися	— дивитися;	пришити	— шити;
проспівати	— співати;	посиді́ти	— сиді́ти. І т. д.

112. Пряме значення:

1) Кинути грудку.
2) Піймати муху.
3) Зав'язати вузлика.
4) Порушити ґрунт.
5) Розвалити хату.
6) Зламати ногу.
7) Підняти олівець.
8) Взятися за ручку.
9) Загубити гроші.
10) Підне́сти руку.
11) Розпалити вогонь.
12) Клепати косу.

113. —

114. а) Ви+ми+ти=ви́мити (руки, чашку, миску...).

б) Ви+ти=ви́ти (Вовки почали вити).

в) Їх+а+ти=їхати.

IX. Прислівники

115. а) Усіх частин мови 10: п'ять змінних і п'ять незмінних. Змінні: іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово. Незмінні: прислівник, прийменник, сполучник, частка, вигук.

б) Див. передніше.

в) **Крізь** — це прийменник. (Крізь вікно. Крізь папір. Крізь воду).

Скрізь — прислівник. (Чутка розійшлася скрізь. Скрізь схвилювалися люди).

Прийменники відносяться до іменників. Прислівники відносяться до дієслів, дієприкметників та дієприслівників.

г) Ступені порівняння мають якісні прислівники, що утворилися від якісних прикметників, наприклад: погано, гарно, смачно, важко, високо, широко, далеко тощо.

Погано, гірше, найгірше; гарно, краще, найкраще; смачно, смачніше, найсмачніше; важко, важче, найважче; високо, вище, найвище і т. д.

ґ) **Мимохідь** — ідучи мимо, повз щось. Напр.: Ми йшли до річки. Мимохідь забігли до Петруся, що жив на тій вулиці, яка вела до річки.

Мимохіть — несамохіть, мимоволі, проти бажання. Наприклад: "Наталя намагалася нахмуритися сердито, та лице її мимохіть прояснилося тихою усмішкою". (С. Васильченко). Батькові мимоволі довелося покарати сина.

д) Стозвуко.

116. а) Назад, наперед. а) Годі.

117. а) Повільно, б) далеко, в) ко́ротко, г) пізно, ґ) погано, д) со́лодко, е) ви́соко, є) тихо.

118. Попереду, позаду, гарненько.

119. а) Ось — лось. б) Он — сон.

120. б) **наперекір**, в) **наперебій**, г) **відко́ли**, ґ) **напоготові**, е) **напо́хваті**, є) **поде́куди**, з) **повсякчас**, **повсякчасно**.

121. —

122. Попе́ред — **попе́реду;** поза́д — **поза́ду.**

123. а) **"Пішов по воду"** — це значить, пішов, щоб здобути й принести води. **"Пішов по брата"** — це значить, пішов, щоб покликати брата для якоїсь потреби, або забрати його додому. Наприклад: 1) Пішов з козаком до криниці **по воду:** будемо в полі кашу варити. 2) Пішов до крамниці **по хліб,** бо ні з чим обідати. 3) Пішов **по товариша,** щоб він допоміг підняти важку деревину. Скрізь тут прийменника **по** (із знахідним відмінком слова, що при ньому) вжито для визначення руху з наміром, щось здобути, щось дістати, когось привести.

Деколи під впливом польської та московської мови в нас уживають "за", замість "по". Але не спотворена чужими впливами українська народня мова у цих випадках не припускає іншого прийменника, тільки **по.** Приклади: 1) "Пішли хлопці **по коня,** а впіймали кошеня". (Народ. жарт, насміх). 2) "Диби, диби, ди-би-би! Пішла баба **по гриби,** а дід **по опеньки,** обоє раденькі. (Фолкльор. Так проказує мати, навчаючи дитину ходити).

3) — "Де мати?

— Пішла **по воду.**

— Де батько?

— Поїхав **по снопи.**

4) "Боявся, що батько може **по нього** прийти". (Ю. Стадниченко).

б) "Пішов за водою" — це значить, пішов **услід за течією води.** "Пішов за братом" — це значить, пішов **слідом за братом.** Наприклад: 1) Собака невідступно біг **за возом.** 2) **За м'ячем,** що котився вулицею, гналися діти. Скрізь тут прийменник **за** (з орудним відмінком слова, що при ньому) визначає рух за чимсь навздогін. Приклади: 1) "То брат, піший-піхотинець, **за кіньми** біжить, підбігає..." (Дума про трьох братів Озівських). 2) "А **за нею** біжить у погоню батенько її"... (Істор. пісня). 3) "Пливи, косо, у плин **за водою,** а я піду услід **за тобою"**... (Народ. пісня). 4) "Та він бігає **за мною,** як собака **за возом".** (Приказка).

в) Помилки зроблено в реченнях: 2) Літають не "за рибою, а **по рибу.** 5) Іти не "за дровами", а **по дрова. 7)** Треба: їхати по дрова. 8) Треба: **по гриби.** 13) Їздив не "за рибою", а **по рибу.**

XI. Сполучник

124. а. Сполучають окремі слова в реченні, а також цілі речення чи їх частини. Напр. брат і сестра. Молодші пластуни називаються новаки, а старші — юнаки. В Ореста була гарна українська бібліотека, бо хлопець залюбки читав рідні книжки.

б. Первісні сполучники: і, й, а, та, бо... Похідні сполучники: щоб, хоч, мов.

в. Сполучники з єднальним значенням: і, й, та, та й. Сполучники з протиставним значенням: а, але, та, однак, проте...

г. "Та" має часом значення єднальне, таке саме, як "і", "й", а часом протиставне, як "але", "однак", напр.: Галя

XVII. Гомоніми

140. а) **Мати**; у першому реченні — це неозначена форма дієслова; у другому — іменник, рівнозначний слову "мама".

б) **Сонечко** у першому реченні — це зменшена назва від **сонце,** а в другому — це назва маленької круглястої комахи, що літає.

в) У першому реченні **м'яти** — це неозначена форма дієслова, а в другому — це родовий відмінок від іменника **м'ята.**

г) У першому реченні **три** — це числівник, що визначає кількість. У другому реченні **три** (не три) — це наказовий спосіб від дієслова **терти.**

ґ) У першому реченні **ніж** — іменник, що визначає гостре знаряддя. У другому — **ніж** це сполучник, що дорівнює слову **як.**

д) У першому — слово **Орися** це ймення дівчини, у другому — наказовий спосіб від дієслова "орати".

141. а) Ключ ("Десь пливуть під небом гуси темними ключами. Плаче вітер, тужить бідний, б'ється над степами". (О. Олесь). б) Ніс.

142. У першому й третьому уривкові слово **поле** — третя особа однини теперішнього часу від дієслова **поло́ти,** виривати бур'ян. У другому й четвертому уривкові слово **поле** — іменник, що визначає ниву, лан.

143. **Лютий** — іменник, і **лютий** — прикметник, не **слід** (не треба) — прислівник і **слід** — іменник, **хижа** (шопа) — іменник і **хижа** — прикметник, **відраза** (нехіть) — іменник, **відразу** — прислівник.

144. а) У першому уривкові **гай** (не ґай) — наказовий спосіб від дієслова **га́яти,** марнувати час. У другому уривкові слово **гай** визначає лісок.

б) У першому уривкові слово **спала** (не спала) — це минулий час від дієслова спадати, **спа́сти,** зникнути. У другому уривкові слово **спала** — це минулий час від дієслова **спа́ти,** спочивати.

в) У першому уривкові слова **роси́** — це наказовий спосіб від **роси́ти,** зрошувати, укривати краплями води. У другому уривкові слово роси́ — це родовий відмінок від іменника **роса́.**

145. Гомоніми тут — слова **лісу.** У першому уривкові — це знахідний відмінок від слова **ліса,** що означає огорожу або стіну, сплетену з міцного пруття лози, шелюгу тощо. У другому уривкові — це родовий відмінок від слова **ліс.**

та Христя — дві подруги. Галя невеличка, та дуже міцна дівчинка.

XII. Вигук

127. Вигуки: 1) Кік-кік! 2) Ку-ку — поклик, спів зозулі. 3) Гей! —вигук, яким підганяють воли, корови або хочуть ним звернути чиюсь увагу. 4) Трісь! — наслідування звуку від зламаної сухої гілки. 5) Цить! — вигук — вимога замовкнути. 6) Луп — розкрити очі, зирк — швидко глянути очима. 7) Гульк! — те, що й зирк. 8) Дзьоб! — тут наслідування звуку від дзьобання пташкою. 9) Тьох! — наслідування співу солов'я. 10) Цвірінь — наслідування голосу горобця. 11) Нуте! — оклик, яким звертають чиюсь увагу. Гай-гай! — оклик невдоволення, несхвалювання, засуджування. 12) Геть-те! — оклик, яким вимагають одійти. 13) Гуп! — наслідування звуку від тупоту ніг. 14) Цу-цу! На-на! — цими окликами кличуть собаку.

XIII. Логічний наголос

128. а. Слова, на які мусить упасти логічний наголос, притиск, підкреслені: 1) **Я** піду додому. 2) Я **піду** додому. 3) Я піду **додому.**

б. 1) **Я** (Петро, Іван...) зробив шкоду. 2) Я (Петро, Іван...) **зробив** шкоду. 3) Я (Петро, Іван...) зробив **шкоду.**

129. Це можна зробити, послідовно ставлячи логічний (посилений) наголос на все нових і нових словах цього речення. Спершу робиться логічний, підкреслюючий наголос на першому слові. При другому читанні — на другому слові. При третьому читанні — на третьому слові і т. д.

Адже, поставивши логічний (підкреслюючий) наголос, скажімо на слові **нам,** ми надамó змістові речення зовсім іншого відтінку, ніж тоді, коли ми логічний наголос поставимо, скажімо, на слові **квітками.** У першому бо нашому прикладі ми підкреслимо, що мрія шлях квітками слала саме **нам,** а не комусь іншому. У другому ж прикладі підкреслимо, що мрія вслала нам шлях **квітками,** а не колючками або терном тощо.

130. —

131. 1) Азбука. 2) Перо до писання. 3) Цибуля. 4) Кіт. 5) Ніс. 6) Білий лебідь. 7) Зуби передні, зуби кутні, язик. 8) Залізничний поїзд. 9) Ножиці. 10) На човні. 11) Цибуля. 12) Книжка. 13) Папір і писання на ньому. 14) Язик у роті.

146. Гай — це лісок; не **гай** — не барися, часу не втрачай (наказова форма від дієслова **гáяти**).

147. 1) Став=водоймище. 2) Став=почав. 3) Став=зупинився. 4) Став=зробився.

148. Їх чимало:

а) ручка малої дитини. (Пестлива форма від слова "рука";

б) ручка на дверях (клямка);

в) ручка до писання пером та чорнилом;

г) ручка у багатьох знаряддях праці (у ножа, у ручної пилки, на кіссі коло коси, за яку косар держиться правою рукою, як косить, тощо);

ґ) ручкою зветься одна смуга покосу (трави на леваді чи хліба в полі), що її під час косовиці проходить косар з косою від одного краю поля до протилежного краю. Ось як Яків Щоголів у вірші "Косарі" пише:

Ще роса з житів не спала,
Ми взяли бруски й клепала
І з зорі
Гострим коси, в ручку йдем,
Коси під ноги кладем —
До зорі.

149. а) Лава в хаті, для сидіння (нерухома, під стіною); лава війська.

б) Коса дівчини; коса на березі моря, коса — знаряддя, що ним косять траву тощо.

в) Горб — підвищення на рівнині; горб у людини-каліки.

г) Перо птиці; перо, що ним пишуть.

ґ) Вік — 100 років; вік людини.

д) Спадщина по батькові; рідний край.

е) Ріг у тварини; ріг вулиці; ріг=мис (географічне поняття).

є) Кобзар — народній співець; "Кобзар" назва збірки поетичних творів Т. Шевченка.

ж) Лопатка — господарське знаряддя; лопатка — назва кости.

з) Місяць на небі; місяць — тривок часу.

150. —

151. а) Ніколи — нікóли; б) Замóк — зáмок; в) П'ята — п'ятá; Поділ — пóділ (із зміною вимови звуків "ді").

152. У Шевченка — сім'я́, родина. У Франка — сíм'я — насіння.

153. Дя́кувати — висловлювати подяку, вдячність; дякува́ти — бути дяком у якійсь церкві. І т. д.

154. Наприклад:

а) **Спи́ти** — спи́ти вершечок з молока.
Спи ти — Спи ти, малесенький, годі гулять!

б) **Огріх** — Трапився огріх (помилка, пропуск).
О, гріх! — О, гріх мені з тобою, хлопче!

в) **Сонце** — Сонце на небі сяє.
Сон це — Сон — це відпочинок для живого організму.

г) **Мито** — На митниці ми заплатили мито.
Ми то — Ми то підемо, а чи піде він?

ґ) **Торік** — Торік я їздив до Києва.
То рік — То рік був дуже тяжкий.

д) **Покоси** — На ниві лежали покоси пшениці.
По коси — Ми йдемо по коси, будемо косити траву.

І т. д.

XVIII. Синоніми

155. Синоніми: 1) лісом — гаєм; 2) говорити — балакати; 3) багач — дукач; 4) ідуть — бредуть; 5) Лупіть — чухрайте; 6) гидке — противне; 7) гуде — реве; 8) захуд — змарнів; 9) віє — повіває; 10) гамір — говір; 11) думати — гадати; 12) ходиш — бродиш; 13) бурмочуть — сокочуть; 14) Дніпро — Славута.

156. Горизонт — обрій, овид, виднокруг, видноколо, виднокіл, крайнебо, круговид, кругозір, кругогляд, небосхил...

157. 1) Сіно. 2) Книгарня. 3) Експрес. 4) Бір. 5) Крижень. 6) Тризуб. 7) Діброва, дубина. 8) Столиця. 9) Машиніст. 10) Ледар, нероба.

158. 1) Мати — мама, мамуся, матуся, ненька.

2) Говорити — балакати, казати, мовити, розмовляти, гомоніти, гуторити, жебоніти, пащекувати, лементувати, промовляти...

3) Думати — гадати, міркувати, мізкувати, роздумувати, розмірковувати...

159. 1) Ліс, гай, бір, діброва, луг, байрак, праліс, пуща...

2) Хлопець, хлопчик, хлопчина, хлопчак, хлопчище, парубчак...

3) Кричати, гукати, ґаласувати, лементувати, ґвалтувати...

4) Плигати, стрибати, скакати, підплигувати, підстрибувати, підскакувати...

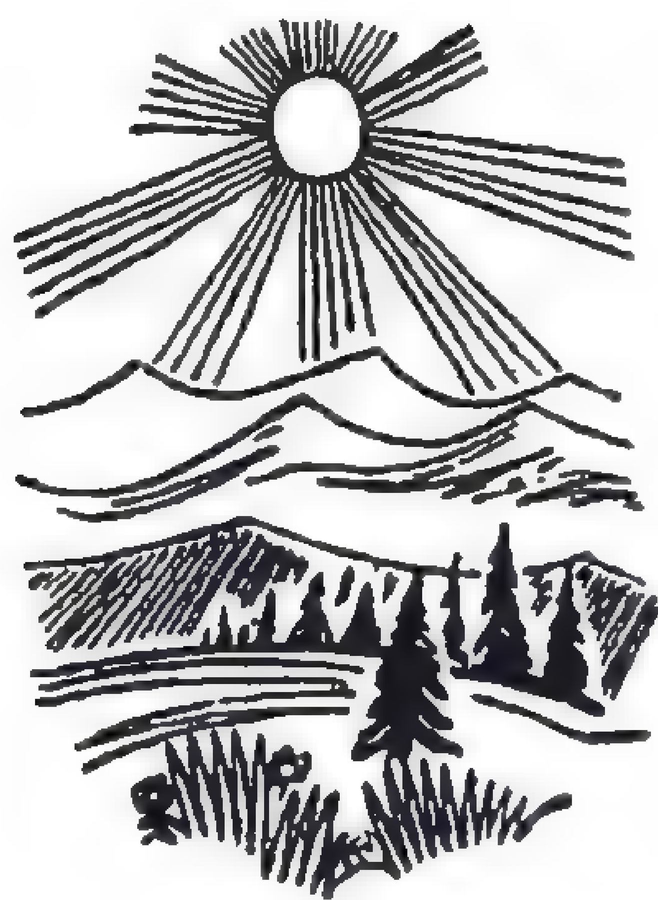
160. 1) Озеро, став або річка, 2) море, 3) океан.

161. Гай, дума, бриль, думати, будинок, балакати, ґринджоли.

162. Можливі:

1) Подивись — глянь;
2) на видноколі — на обрії, на овиді;
3) мов — наче, неначе, ніби;
4) ліси — гаї;
5) покрасив — пофарбував, помалював;
6) край річки — коло річки, на бéрезі;
7) лиш — тільки;
8) залишились — зосталися;
9) в самоті — самотою, одинокі;
10) пишаються — хизуються;
11) убранням — одежею, одягом;
12) маляр — художник, мистець;
13) перебовтав — сколотив, змішав;
14) Колір — барва.

163. Тут слово Край заміняє Україну.

Ти зрікся мови рідної. Тобі
Твоя земля родити перестане,
Зелена гілка в лузі на вербі
Від дотику твого зів'яне!

Ти зрікся мови рідної. Ганьбá
Тебе зустріне на шляху вузькому...
Впаде на тебе, наче сніг, журба —
Її не понесеш нікому!

Ти зрікся мови рідної. Нема
Тепер у тебе роду, ні народу.
Чужинця шани ждатимеш дарма —
В твій слід він кине сміх-погорду!

Ти зрікся мови рідної...

Дмитро Павличко
Сьогочасний молодий поет в Україні

* * *

Забудеш мову рідну — ніж у народ свій устромиш,
бо мова народу — це дух його, і дух народу —
це мова його, — так говорили колись.
Якщо ти темний і зрадиш мову свою — ім'я тобі раб,
бо відсутність свідомости — одна із ознак рабства.
Якщо ти освічений і зрадиш мову свою — ти звешся падлюкою,
бо купуєш собі добробут ціною життя народу.

Володимир Житник
Сьогочасний молодий поет в Україні

Мово моя чудова,
Як тебе не любити!
В кожнім твоєму слові
Наше життя відбите.

Сильна, жагуча, ніжна!
Все в тобі, мово, чутно:
Лу́ни часів колишніх
Голоси майбутні.

Є в тебе сни манливі
І заповітні мрії,
Се́рця тропічні зливи,
Пристрастей чорториї.

Не довіряйте, люди,
Тим вертунам манірним,
Що у модернім бруді
Гре́бують словом рідним.

Вуха їм коле шилом,
В ніздрі штрика пихаті...
Слово народне, миле,
Як тебе не кохати!

Мову, що пахне хлібом,
Тіл і плодів наливом,
Ду́мки людської глибом,
Потом гірким, щасливим.

Пахне любистком, житом,
Подихом трав медовим...
Як тебе не любити,
Мово моя чудова!

Володимир Твердохліб
Сьогочасний молодий **поет в Україні**

Я так люблю́, я так люблю́ тебе,
Моя співуча українська мово!
В тобі шумить Полісся голубе́
І дужо хвилі гомонять Дніпро́ві.

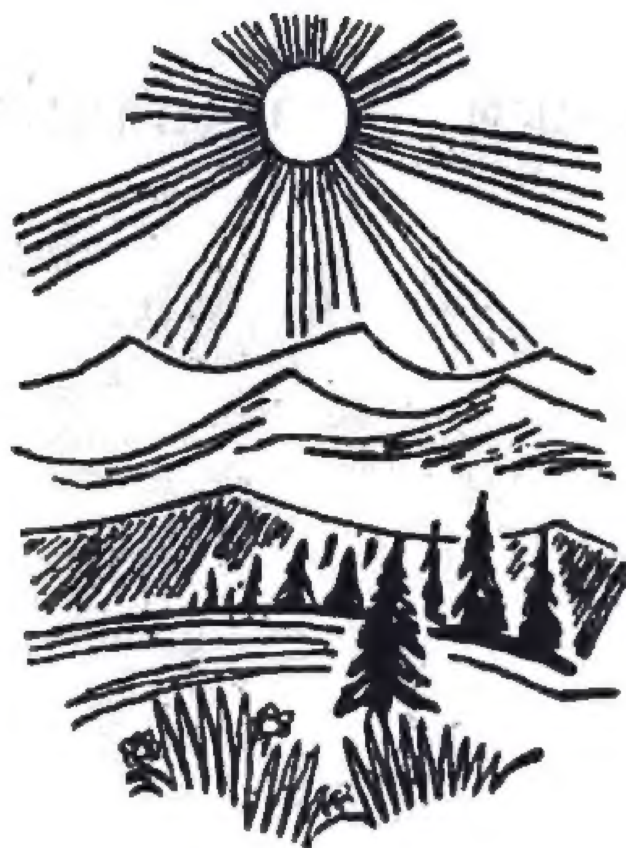
В тобі живе карпатська височі́нь,
Що ма́нить у незвідане майбутнє,
І степова́ безкра́я широчі́нь,
І Кобзарева дума незабутня.

Пісні дівчат, налиті колоски,
Янта́рної пшениці кучугури...
Ти — стоп мільйонів серць палких,
Що пережив і найлютіші бурі.

Ти, рідна мово, чиста, як роса,
Цілюща й невиче́рпна, мов криниця.
Святиня наша, гордість і краса,
Ти — розуму народнього скарбниця.

Як легко йти з тобою по землі
І підставлять вітра́м лице відкрите!
Для мене ти — як і насущний хліб,
Без те́бе я не зміг би в світі жити.

Григорій Столярчук
Сьогочасний молодий поет **в Україні**

Зміст

Стор.

